

Victor Raskin
Semantic Mechanisms of Humor
Dordrecht—Boston—Lancaster, 1985

Eessõna

Raskin ütleb, et see on kõige naljakam raamat, mille ta eales on kirjutanud. See on raamat tahtliku kahemõttelisuse kohta ja suurem osa verbaalsest huumorist rajanebki tahtlikul kahemõttelisusel. Raamat taotleb pakkuda huumori semantilist süvaanalüüsi ning kasutada selle tarvis kaasaegset keeleteooriat, täpsemalt: formuleerida tingimatud ja piisavad semantilised eeldused, mis lubavad tekstil olla naljakas. Need tingimused oleksid kõige lühemalt öelduna:

- 1) tekst peab olema sobituv kahe eri skriptiga (skeemiga);
- 2) nende kahe skripti vahel peab tekkima spetsiifiline skriptiopositsiooni-vahekord.

Alul (ptk. 1) on vaja anda sissevaateid nii semantikasse üldse kui ka senistesse huumoriteooriatesse üldse. Senised huumoriteoreetikud on olnud valdavalt filosoofid, esteetikud, sotsioloogid, psühholoogid või praktikud (humoristid, kirjanikud). Ptk. 2 annab sissevaateid semantilistesse teooriatesse ning püüab vaagida, mis raamides ja mõõdus on ligvistiline teooria kohane huumori käsitlemiseks. Ptk. 3 pakub sissejuhatuse skriptikesksesse huumoriteooriasse.

NB! Semantiline teooria, mis sobiks huumori jaoks, peab kindlasti olema kontekstuaalne. [Semantikas on toimunud nihe algselt immanentselt "keelejuppide" semantika vaatluselt laiemale vaatlusalusele, kus opereeritakse printsiibis kogu inimese teadmistaustaga. Selle tausta elemendid või struktuurid on ka skeemid, skriptid, freimid jts.]

Ptk. 4 on raamatu keskseim ja tähtsaim: see annab semantilise huumoriteooria süstemaatilise esituse. Lisaks püütakse uurida juturääkimist kui erilist kommunikatsioonitüüpi, tuuakse sisse pragmaatikast pärinevaid elemente, nagu **P. Grice**'i kooperatiivsuspõhimõtte, maksimiid jms.

Ptk-des 5–7 toimuvad nn. *case studies*: vaadeldakse sekshuumorit, etnilist huumorit ja poliitilist huumorit, igaüks neist on ühtlasi huumori üldteooria demonstratsioon.

Näiteid on valitud pigem mitte nende headuse kui hõlpsa analüüsitavuse ja semantilise illustreerimisvõime põhjal. Näiteid on võetud nii trükiallikaist kui ka omaenda peast, sõpradelt jne. Vahel pole õnnestunudki mõne teoreetilise konstruktsiooni jaoks head valmisnäidet leida — siis on autor sellised ise *ad hoc* leiutanud. Nõukogude huumorinäidete rohkus raamatu mõnedes osades pole tahtlik, vaid tuleneb vastavate allikate endi rohkusest. Näidete valik on eesmärgipärane ja ka nalju, mis on kindlasti "dirty", samuti solvavaid, vulgaarseid jms. näiteid pole välditud, kui nad on olnud head teatavaid semantilisi naljatüüpe illustreerima; autor palub lugejat oma naljanäidete seda külge vaadata kui irrelevantset.

Tuuakse veel rida tehnilisi kommentaare raamatu juurde.

I. HUUMORIUURIMISE ÜLEVAADE

Raskin ütleb: tuleb silmas pidada, et mingeid ligvistilisi ega formaalseid (siis formaliseeritud, eksaktseid) teooriaid huumori kohta pole olnud kasutada, see katse on esmakordne.

1. Mis on huumor?

Huumor on väga igapäevane nähtus: keegi leiab, et mingi kuuldeline või visuaalne stiimul (situatsioon, jutt, isegi mõte) on naljakas. Naeru kuuleb enamikus sootsiumides ja kultuurides, kuid naeru täpsem tähendus on puhuti ja kultuuriti erinev. Naerul on muidki põhjusi, kuid peamiselt on naer reaktsiooniks **naljakusele** (*funniness*). Eri isikute jaoks pole naljakad sugugi ühed ja samad asjad. Ka eri

gruppide jaoks võib üks ja sama asi olla naljakas või igav. On nalju, mille mõistmiseks peab teadma väga konkreetseid taustu, kuid huumorimeel ise on üldnimlik ja universaalne. Ja ka naljade endi seas on väga palju selliseid, mis lähevad peale väga paljudele.

Niisiis:

huumor on **universaalne inimjoon**;

huumor on osa **inimkäitumisest**;

huumor on osa **inimvõimetest**;

huumor on osa **inimkompetentsist**,

nagu seda on ka keel, moraal, loogika, usk jne.

Raskinile tundub, et huumorimeel on mingiti kaasasündinud ja mingiti õpitav (nagu nood ülejäänudki).

Mille peale inimesed naeravad?

Raskin tsiteerib pikalt **William Hazlitt**'i tööd *Letters on the English comic writers* (1903):

Me naerame absurduse üle.

Me naerame näotuse (*deformity*) üle.

Me naerame ninasid karikatuuril.

Me naerame Rosinante ja Dapple'i üle ning nende peremeeste üle.

Me naerame teiste rahvaste riideid ja nemad meie omi.

Maainimesed naeravad inimesi, keda nad varem pole näinud.

Me naerame viimase peal moodsat või ka moest väljas riietust.

Lapsi on raske hoida naermast kokutajate, neegrite, joodikute, isegi hullude üle.

Me naerame ebaõnne ja koerustüki üle.

Me naerame seda, mida me ei usu.

Me naerame absurdsete väidete ja argumentide peale.

Me naerame rahulolust iseenda üle.

Me naerame põlgusest kõrgemalseisjate vastu.

Me naerame, et peita oma kadedust ja võhiklikkust.

Me naerame lolle ja neid, kes püüavad näida tarkadena.

Me naerame lihtsameelsust.

Me naerame kohmakust.

Me naerame silmakirjalikkust.

Me naerame afekteeritust.

St. naerdavaid aineid ja ka naerjaid endid on väga erinevaid; mõnel väidetakse olevat hea huumorimeel, mõnel väidetakse see hoopis puuduvat.

Huumorimeelsed leiavad naerustiimuleid sagedamini ja hõlpsamalt, suudavad neid ise üles otsida, saavad neist enam naudingut, suudavad neid stiimuleid ise genereerida ja olla sel alal edukad — seega olla sotsiaalselt populaarsed.

Huumorimeeletud erinevad huumorimeelseist kõiges selles aga vist pigem kasutuse (*performance*) kui pädevuse (*competence*) tasandil.

[**Pädevus** ja **kasutus** on algselt lingvistikast pärit terminipaar, mis on seejärel laienenud muudele aladele.

Tunnuslik on inimmeelele see, et kompetents on määratult avaram kui aktiivne kasutamisevõime: nt. võõrkeelt lugeda / võõrkeelt rääkida; kunsti mõista / kunsti luua jne.]

Raskin soovib lihtsuse mõttes nimetada naljaka stiimuli üksikut esinemisjuhtu **huumoriaktiks** (analoogiana kõneaktiga lingvistikas).

Mis selle akti toimumiseks on tarvilik?

1. **Inimosalised** (verbaalse huumori puhul rääkija ja kuulja(d)). Rääkija võib ka kirjutada, kuulaja lugeda. Ka üksik inimene võib leida naljaka stiimuli inimvälisest ümbrusest, kuigi mõned teoreetikud seda eitavad. See üksikisik on siis muidugi vastuvõtja, adressaadi rollis. (Raskin mainib siin ka nn. taustnaeru tekstisalvestustel, kus keegi räägib, st. on saatja, ja kuulaja on ebamäärane "keegi".)

2. Midagi peab juhtuma, peab tekkima **stiimul**: peab midagi öeldama või peab kujunema mingi situatsioon või keegi peab midagi kujutlema.

Lihtsas ja n-õ. objektiivses maailmas peaks stiimul kätkema huumori tingimatud kui ka piisavad

tingimused — st. juhul, kui miski välismaailmas oleks ühtmoodi ja samal määral naljakas kõigi inimeste jaoks. Kahjuks see nii pole ja uurijad teavad seda suurepäraselt. Kui küsida, mis on kõigi naerdavate asjade ühistunne, siis sellist tunnet ei tarvitse leidudagi. Ehk: huumoriakti loovad stiimulid ja osalised üheskoos.

Raskin jätkab veel faktorite loetelu.

3. Inimese eelnev **elukogemus**. Inimese jaoks naljakad ained muutuvad ta eaga. Lastele on iseloomulikud ühed, vanadele teised naljaained. Kui aga kellelgi tekivad tugevad (positiivsed) tunded millegi suhtes, siis see lakkab olemast talle naeruaineks.

4. Inimese **psühhotüüp**.

5. Füüsiline ümbrus, milles huumoriakt aset leiab, lühidalt: **situatsioon** või situatsiooniline kontekst.

[Kas see *situatsioon* pole Raskinil u. samal viisil veidike ambivalentne kui nt. Permjakovil: humoristliku narratiivi **jutustamise** situatsioon on situatsioon ja jutu enda **sisus** tulevad samuti ette situatsioonid?]

6. **Sotsiaalne ja kultuuriline taust**. Kui on ka olemas universaalselt üldnimlikku nalja, siis enamik huumoriakte leiab tegelikult ikka aset inimeste vahel, kes kuuluvad ühte ja samasse sotsiaalsesse rühma, esindavad üht ja sama kultuuri. Ühised sotsiaalsed väärtused ja normid muudavad huumori efektiivsemaks.

Ülalöeldu formaliseeritakse siis järgmiselt:

$HU(S, H, ST, E, P, SI, SO) = X$

S = speaker

H = hearer

ST = stimulus

E = experience

P = psychotype

SI = situation

SO = social background

Raskin mõnab, et see funktsioon pole põhimõtteliselt 2-valentne (1, 0-) funktsioon. Nt. lõpptulemuse määrab justkui eelkõige vastuvõtja kogemustaust ja psühhotüüp. Kuid ka rääkija kogemus, psühhotüüp ja sotsiaalne taust on olulised, ning ka see, kui samad või erinevad on rääkija ja vastuvõtja taustad, on huumoriakti õnnestumise või ebaõnnestumise oluline tingimus, nagu see on oluline igasuguse inimliku kommunikatsiooni puhul. Ning kui seada küsimus kitsamalt **tahtliku verbaalse** nalja kohta, siis tuleks argumentidesse tuua veel uusi täpsustusi. [Näib kangesti, et Raskin tahaks oma valemite detailiseerimist jätkata puhtloogilisel pinnal, kuid mõnab, et see pole võimalik.]

Huumoriuurijad on korduvalt väljendanud kurbi resigneerunud mõtteid selle üle, et huumorit on võimatu defineerida, öelda selle kohta midagi üldistavat jne.

Raskin mainib siin seda paradoksi, mille peale paljud huumoriuurijad tõepoolest on tulnud:

teoreetilised kirjutised huumori kohta ei ole naljakad. [Ka **Seppo Knuutila** mainis oma raamatus mäletatavasti, et kuiv teooriaarendus nii elusa asja kohta nagu huumor on ise paras huumor.]

Edasi lähevad arvamused lahku selles, kas huumoriteoreetilised tööd **peaksid** olema naljakad või ei.

Raskin ise näib arvavat, et huumoriteooria ei saa ega peagi ise olema kuidagiviisi huumor [ja ma jagan seda vaateviisi väga meelsasti: kui püüda aru saada, kuidas inimese huumorimeel töötab, millised konventsioonid siin valitsevad jne., siis on selge, et selline tegevus ei saa toimuda huumori pinnale või raamidesse jäädes].

On tsiteeritud aga ka nt. **Bernhard Shaw'** mõtteavaldust, et pole olemas ohtlikumat kirjanduslikku sümptomit kui kalduvus kirjutada teravmeelsusest ja huumorist: see näitab nende mõlema täielikku puudumist.

Praktiliselt mõeldaksegi selle "naljakalt kirjutamise" all ilmselt rohkete näidete toomist.

Veel märgib Raskin, et huumori kohta on püütud anda väga palju üldistavaid lühidefinitioone ja -määratlusi ning need kõik on väga, väga erinevad.

Nt. **Harvey Mindess** (*Laughter and Liberation*, 1971): "Huumor on meelelaad, elu kujutlemise ja kogemise viis. See on teatav maailmavaade, eriline vaatenurk, mil on suur teraapiline jõud."

Või **William Fr. Fry Jr.** (*Sweet madness*, 1963): "Huumor on mäng."

Või **Stephen Leacock** (*Humor and Humanity: An Introduction to the Study of Humor*, 1937): "Nalja võib defineerida kui huumorit, mis on taandatud üheainsa punkti või osakeseni. /- - /. Võib öelda, et nali on endassesulgunud humoristlik mõte."

Jne.

Veel üks hoop, mille huumor oma uurijaile annab, on tohutu terminoloogiline kaos:

humor; laughter; the comic; the ludicrous; the funny; joke; wit jne. Mõned autorid püüavad neid eristada ja luua neist taksonoomiat, teiste jaoks on nad sünonüümid, mida kasutatakse läbisegi. Raskin ütleb, et talle nt. on *humor* ja *funny* sünonüümid.

Paljud huumori kohta esitatud küsimused on õieti teatud ühe küsimuse variandid:

Mis paneb inimesi naerma?

Mis on huumori loomus?

Miks on nali naljakas? jne.

2. Kas huumor on hea või halb?

Teoreetikud on ses suhtes olnud diametraalselt eri meelt ja kui kõik ühtaegu kurdavad, et huumori sügavam olemus jääb neile tabamatuks, siis on nende erimeelsuste olemasolul endal kergelt humoristlik varjund.

Nt. **Charles Darwin** (*The Expression of the Emotions in Man and Animals*, 1872) ütleb: idioodid ja imbetsillid on hea näide sellest, et naer või naeratus väljendab eelkõige pelka õnne või rõõmu, mis pole seotud mingite kindlate mõtete ega ideedega.

Psühhoanalüütikud (Raskin tsiteerib **Martin Grotjahni**) räägivad, et naer vabastab, naer on süüdimatu väljapääs agressiivsusele, mis tavaliselt on mitmesuguste konventsioonidega pärsitud.

Või nt. **Albert Rapp** (*The Origins of Wit and Humor*, 1951): naer on lõõgastus...; naer on tervislik.

Või **Stephen Leacock** (1937): "Huumori loomulik koostisosa on inimliku headuse komponent."

Anthony Ludovici (*The Secret of Laughter*, 1932) on teoreetikute hulgas üks suuremaid huumori vaenlasi: Naerus on midagi õelat. Uues Testamendis pole peaaegu mingit nalja ja (mujal?) Piiblis on naer pea kõikjal põlguse, mitte aga lustakuse avalduseks. Naer väljendab naeru objekti suhtes ikka üleolekut. Ludovici mõistab hukka huumorilembust, mis on nii omane anglosaksi rassile, kelle jaoks pole hullemat süüdistust kui süüdistus huumorimeele puudumises. (**Rapp** nendib 20 a. hiljem umbes sama ameeriklaste naerulembuse kohta.) Ludovici süüdistab huumorit pea kõigis ajastu pahedes.

Raskin tsiteerib ka **Lord Chesterfieldi** jt. kirikutegelasi. [Meenutame, et **Propp** on samuti märkinud, et uskliku meelelaadi ja naerulembuse vahel valitseb üldiselt tugev negatiivne korrelatsioon.]

Ka need, kes huumorisse üldiselt hästi suhtuvad, märgivad tihtipeale naerus sisalduvat õelust, üleolekutunnet, agressiivsust, vaenulikkust (Raskin refereerib **Tsernõevskit**, **Juri Borevit**, **Albert Rappi**). [Rapp väidab, et naeru ajalooline areng tervikuna on areng siirast otsesest vihaväljendusest leebemate ja humaansemate vormide poole.]

See vihkamise ja rõõmu sümbioos huumoris, see huumoriga seonduv paradoks on tõesti enamikule teoreetikuist kõneaineks ja probleemiks olnud.

3. Huumori eeltingimused (*conditions for*)

S. Freud on andnud huvitava nimistu:

1. Kõige soodustavam tingimus koomilise rahulduse tootmiseks on elurõõmus meelelaad, see, et kellelgi on kalduvus naerda.
2. Soodustava efekti annab ka koomilise ootus, häälestatus koomilisele meeleheale.
3. Koomilise jaoks ebasoodsad tingimused võivad tuleneda teatud vaimsest aktiivsusest, mingist mõtlemisainest, millega inimese meel antud hetkel on hõivatud.
4. Koomilise meelehea võimalused kaovad ka siis, kui tähelepanu on keskendatud mõtlemisele koomilise enda peale, sellele, millest koomiline võiks tekkida või esile kerkida.

5. Koomiline on tugevasti häiritud või pärsitud siis, kui situatsioon, millest ta peaks arenema, põhjustab samal ajal tugeva afekti vallandumise.

6. Koomilise meelehea sündi võib soodustada mingi muu sellega kaasnev meelehead põhjustav asjaolu.

1. faktorit — elurõõmsat meelelaadi — on ära märkinud ka suur hulk teisi autoreid, kuid hinnangulised tõlgendused võivad olla diametraalselt erinevad: kas nii, et kuna selline meelelaad on hea, siis huumor tervikuna on hea, või nii, et kuna selles meeleaseisundis viibimine on idiootlik ja lapsik, siis huumor tervikuna on samasugune (vrd. Darwin!).

2. faktor — ootus või häälestus — on samuti paljude muudegi autorite poolt märkimist leidnud. On nt. juhitud tähelepanu sellele, et nalja tegijad signaliseerivad sel või teisel moel, et nüüd algab nali (kasvõi tavaline anekdoodirääkimise algusvormel: "Kas seda oled kuulnud...?" või "Mul juhtus kord selline naljakas lugu..." vmt.).

3. faktor — vaimne angažeeritus — kui huumorit pärssiv tegur on samuti korduvalt mainitav (**Fry**, **Huizinga**, ka **Propp** mäletatavasti). See faktor, arvab Raskin, toimib küll pigem kvantitatiivselt kui kvalitatiivselt: huumori lainele siirdumiseks on lihtsalt vaja tugevamat stiimulit.

4. faktorit rõhutab tugevasti ka **M. Grotjahn**: naeru olemuse, tekkepõhjuste jmt. üle mõtisklemine ei ole soodus pind vahetute humoristlike elamuste tekkeks. Seda kinnitab ka nt. empiiriline tähelepanek, et naljast kas saadakse aru paugupealt või üldse mitte — vaevanägemine ja analüüs siin ei aita.

5. faktor — tunnete pärssiv toime naljale: siin Raskin meenutab seda kuulsat passust **Henri Bergsonilt**, kus ta ütleb, et koomika nõuab "südame hetkelist anesteediat", et koomika on lihtne ja puhas apellatsioon mõistuse poole. Samuti on **S. Leacock** osutanud sellele, et koomilisele situatsioonile on omane teatav impersonaalsus, huumori nautimiseks on vaja, et adressaadil puuduks isiklik emotsionaalne suhe nalja objekti või üldse tegelaskujudega. See "viies faktor" on muide teinud ka marksistlikud huumoriteoreetikud valvsaks. **Juri Borev** (*O комическом*, 1957) näiteks räägib, et idealistlikud esteetikud käsivad huumorit kui midagi sellist, mis ei sega asjasse meie tundeid, ei apelleeri tugevasti millegi poole inimhinges. Borev arvab, et kuulajal on teatud esteetilised ideaalid ja elav dialektiline mõistus, mis on võimeline tajuma tervikut ta vastuolulisuses jne. St. ideoloogiliselt ja moraalselt väärastunud inimeste huumorimeel on samuti väärastunud jne.

Raskin mainib siin ka seda teoorias paljuräägitud asja, et **naer ja huumor ei ole sama**: naer kui füsioloogiline reaktsioon on ühelt poolt huumorist laiem, teisalt on teada, et paljud hea huumorimeelega inimesed pole kuigi suured naerjad.

Raskin jätkab huumori tingimuste loendit oma "huumoriaktide skeemist" lähtuvalt.

Huumoriaktis peavad olema **osalised** — "rääkija" ja "kuulja", "saatja" ja "vastuvõtja" — ja siit küsimus: kas need peavad olema tingimata inimesed? Ehk teisiti: kas loomadel on ka huumorimeel? Ühelt poolt on teoreetikud kaunis üksmeelsed selles, et huumor ON puhtinimlik nähtus. Teisalt on nt. primaatidel kindlasti olemas võime naerda ning loomadel on üldse käitumisvormi, mis on inimeste naljategemisega nii sarnased, et on teoreetikud segadusse ajanud.

Lisaks sellele on varasemas loomapsühholoogias olnud teadaolevalt tendents tõlgendada loomade käitumist personifitseeritult, kujutella loomi omamoodi "elementaarsete inimolenditena". Mis ka poleks, Raskin arvab, et huumoriaktis osalejad peavad siiski olema inimolendid ja normaaljuhul neid peab olema (vähemalt) kaks (st. mõlemad rollid peavad olema täidetud), kuigi nüüdsel e-ajastul nad kipuvad asenduma surrogaatidega. [Sellest kohast ma ei saa päris hästi aru: kui mõeldakse nt. teatud andmekandjale **salvestatud** huumorit, siis selles mõttes e-andmekandjad ei erine ju nt. **raamatust, kirjutatust** põhimõtteliselt millegi poolest?]

Edasi: mis peab kehtima **stiimuli** kohta? Raskin meenutab asju, mida kirjanduses on läbi paljude tööde korratud.

Juba **Platon** on öelnud, et koomilises aktis peab osalema mingi nurjumine (mis tuleneb iseloomust). Ja paljud autorid on nimetanud kokkusobimatuse, **inkongruentsi** ilmingut koomilises stiimulis (Raskin refereerib **Leacocki**).

J. Sully (*Essay on Laughter*, 1902) on postuleerinud stiimuli kohta nt. sellised komponendid või võimalused:

uudsus;
inetu kõrvalekalle või erandlikkus;
pahe moraalne näotus;
korra või reegli rikkumine;
väike äpardus;
siivutus või obstsöõnsus;
teesklus;
teadmuse või võimete puudumine;
kokkusobimatus või absurdsus;
sõnamäng või lõbus teravmeelsus;
naljajanuline meelelaad;
võitja vaatepunkt (*sight of a winning person*).

Need sellised inkongruentsi- e. kokkusobimatuse elemendile orienteeritud teooriad on tõesti üks huumoriteooriate põhilikke ja neist tuleb lähemalt juttu edaspidi.

Kuid Raskin toonitab, et kui taas hakata eritlema, millised siin nimetatud seikadest on nalja ilmingimatus ja millised piisavad tingimused, siis siin hajuvad eri autorite seisukohad igas suunas laiali.

Kogemusoli Raskini huumoriakti üks konstituente, eelkõige rääkija ja kuulaja eelnev kokkupuude huumori kui spetsiifilise kommunikatsioonitüübiga. Mis see iga konkreetse inimese puhul täpselt on, seda on raske määratleda, kuid igatahes on see midagi puhtinimlikku. Raskin märgib, et arvuteid on küll võimalik õpetada huumorit modelleerima, kuid arvutid ei suhtle humoristlikul moel.

Psühhotüüp. Inimese soodumus huumorile mängib oluliselt kaasa konkreetsete huumoriaktide teostumisel ja psühhoanalüütikud on seda jõuliselt toonitanud. Kuid iga töö, sh. selle raamatu puhul, ütleb Raskin, tuleb silmas pidada, et huumoriteooria ei saa arvestada iga konkreetse indiviidi huumorialast "idioleti". Seega räägitakse ka siin üldjuhul ikkagi n-ö. idealiseeritud kommuniteedist, idealiseeritud rääkijast ja kuulajast jne.

Situatsioonist tuleb lähemalt juttu edaspidi, sh. juhtudest, kus situatsioon langeb praktiliselt kokku stiimuliga, ja juhtudest, kus mitte, spontaanse ja meelega tehtud nalja erinevustest jne.

Edasi **sotsioloogiline** komponent. Huumoril on eeldusi õnnestuda vaid siis, kui asjaosaliste sotsiaalne taust on piisavalt sarnane — seda rõhutavad käsitlused väsimatult.

Nt. **J.Y.T. Greig** (*The Psychology of Laughter and Comedy*, 1923): Miski pole naeruväärne iseendast. Indiviid "laenab" oma naeru rühmalt, kuhu ta kuulub; vaid sama sotsiaalse pärandiga inimesed naeravad kergesti samade asjade üle. Seetõttu pörkub huumor tihti rahvuslikele barjääridele ja naeruained vahelduvad aja kulgedes.

Või **David Viktoroff** (*Introduction à la psycho-sociologie du rire*, 1953): Keegi ei naera üksi. Naer on alati sotsiaalse rühma naer ja kellelgi on võimatu assotsieeruda rühmaga, jagamata selle norme, tundeid ja tõekspidamisi.

Henri Bergson toonitab veel üht olulist sotsioloogilist aspekti: naer on korrektiiv. Naeru funktsiooniks on häbistada ja naer on valuline sellele, kelle vastu ta on sihitud. Naeru kaudu sootsium maksab iseendale kätte vabaduste eest, mis ta endale on võtnud. Ses mõtte naer ei saa olla absoluutselt õiglane või erapooletu või ärateenitud.

Viktoroff täpsustab ja eristab kaht aspekti:

- 1) ühest küljest sootsium määrab tingimused, millal naer on soovitatav, sallitud või keelatud, samuti naeru kestuse, intensiivsuse jne. — see on nn. **huumori sotsialisatsioon**;
- 2) teisalt sootsium **distantseerib** end naerust, et omistada sellele mingit mõtet (see viimane on ilmselt sarnane Bergsoni sotsiaalse korrektiivi funktsiooniga).

Albert Rapp räägib samuti huumorist kui grupilõõgastusest.

Fry vaatab asja veel laiemas perspektiivis: huumoriaktis osalevate inimeste interpersonaalsed suhted on teoorias suurt tähelepanu leidnud ja diskussiooni põhjustanud. Ühest küljest inimesed naeravad **koos**, teisalt on naer sihitud kellegi **vastu**. On siis väidetud ühelt poolt, et huumoris osalevad paratamatult

üleoleku kui ka lüüasaamise elemendid, ja teisalt, et inimesed võivad ainult siis üheskoos naerda, kui nad tunnevad üksteise vastu sügavat armastust või kiindumust. On ka väidetud, et huumoris osalevad inimesed justkui anduksid varjatult mingile keelustatud käitumisele — see käitumine leitakse olevat seksuaalset algupära. Jne. jne.

Harvey Mindessrõhutab samuti üht sotsiaalset külge huumori viljelemises: Kui soovitakse end vabaks murda tavapärasest käitumisest, siis sondeeritakse esmalt pinda huumori kaudu, seejärel minnakse üle tõsisemaile aktidele. See on õieti seesama külg huumoris, mis Ludovici raevu ajas: et huumor on arguse tööriist, mis läheb käiku, kui ei juleta ebameeldivaid asju otse välja öelda. Samahästi võib seda nimetada küll ka seltskondlikuks viisakuseks jm. headeks omadusteks.

Verbaalsenalja puhul konkreetsemalt tuleb juurde veel lisatingimusi:

see ei tohi olla liiga pikk ega liiga lühike;

see ei tohi olla liiga triviaalne ega ka liiga raske mõista;

puánt ei tohi vallanduda liiga vara;

üksikasjade hulk peab olema adekvaatne.

Fry arvab veel, et naljale on kasuks, kui nalja tegija ise sellele kergelt-möödukalt kaasa naerab; kui ta naerab ohjeldamatult ja laseb end oma naljast liigselt kaasa viia, siis see rikub nalja mõju.

Fry arendab edasi ka Freudi 2. tingimuse — nalja ootuse — üksikasju: peab olema mingi implitsiitne signaal selle kohta, et toimub nali, muidu võib eriti nn. praktiliste naljade ja narritamiste puhul (ingl. *practical jokes*) olla reageeringuks soovimatu emotsioon — viha, hirm või kurbus. Ka naljataja paralingvistiline käitumine (žestid, näoilme jmt.) on oluline.

Fry teab väita, et naljameeste seas on levinud legend, et pelgalt "k"-hääliku hääldamine on piisav, et naerupuhangut esile kutsuda (??).

Fry püstitab ka küsimuse (või mingi variandi sellest), mis naljateoorias üldse sagedane olnud: miks nali korduval **kuulmisel** kaotab palju oma mõjust, kuid sama nalja korduv **rääkimine** pakub ometi jätkuvasti lusti?

Max Eastman(*Enjoyment of Laughter*, 1936) annab naljategijale omamoodi "10 käsku":

1. Ole huvitav.
2. Ole kiretu.
3. Ole pingevaba.
4. Pea meeles erinevust räigete praktiliste naljade tegemise ja naljakate muljete tekitamise vahel.
5. Ole usutav.
6. Ole äkiline (*sudden*).
7. Ole kena? maitsekas? (*neat*).
8. Vali õige ajastus (st. millal, kui pikalt, mis tempos jne.).
9. Anna tõsise rahulduse õige mõõt (?? — *good measure of serious satisfaction*).
10. Lunasta? Väldi? (*Redeem*) kõik tõsised pettumused.

4. Huumori füsioloogia, psühholoogia ja evolutsioon

Naer on nii füsioloogiline kui psühholoogiline fenomen. Raskin tsiteerib naeru füsioloogilise pildi kirjeldust **Darwini** järgi: "...naeru kõla tekitab sügav sissehingamine, millele järgnevad rinnakorvi, eriti aga diafragma lühikesed katkendlikud kramplikud kokkutõmbed. Sellepärast räägitakse "naermisest kõhtu kinni hoides". Keha vappumise tõttu käib pea edasi-tagasi. Alalõualuu võbiseb üles-alla..."

On usutud, et naer vabastab mentaalse või närvienergia ülejäägi, mis on akumulunud kehasse mõne eelmise tegevuse tulemusel. Naer on nauding. Raskin arvab, et füsioloogilises mõttes on naeru ja orgasmi sarnasus päris suur.

Psühholoogiliselt on naer mitmekesine funktsioon. Ta võib kaasneda huumoriga, kuid huumoril pole monopoli naeru üle. Naer võib tegelikult saata igat meeldivat emotsiooni. Tihti seostatakse teda rõõmuga (meenutame Darwini imbetsille ja nende konstantset õnneseisundit).

D. H. Monro(*Argument of Laughter*, 1951) ütleb, et mäng, teesklus, vastuvaidlemine võivad samuti

olla naeru (kuid mitte tingimata huumori) stimulaatoriteks.

Naer võib olla samuti vahend mingite muude tunnete (nt. viha, häbi, häbelikkuse) maskeerimiseks. Naer võib olla kaitsemehhanism, segaduse või närvilisuse kompenseerimise vahend.

Naer võib olla lõõgastusreaktsioon suure pinge järel.

Nagu mitmed muud autorid, märgib ka Raskin kõditamist ja naerugaasi, mis tekitavad naeru, kuid millel pole miskit pistmist huumori kui sellisega. **David Viktoroff** (1953) rõhutabki, et ei tule ära segada rõõmunaeru (millest rääkis Darwin) ja koomilisega seotud naeru.

G. Dumas(*Nouveau Traité de Psychologie*, 1933) väljendab sama mõtet väga selgesti: Naer võib olla põhjustatud mistahes meeldivast tundest — nt. rõõmunaer on üks liigutustest, mille abil närvisüsteem end maha laeb. Sama otstarvet võivad täita ka nt. nutt, karjumine, rääkimine vm. Hoopis iseasi on see, kui naer tuleneb ärritusest, mis tekib ajus mingite ootamatute vahekordade tajumisest, mis moodustavad koomilise tunde aluse.

Niisiis: koomilisega seotud naer ja rõõmunaer näivad olevat kaks eri naeruliiki.

Lastepsühholoogid on üksmeelsed selles, et naeratus- ja naerureaktsioonid on lastel kindlasti varasemad mingitegi huumorialgmete valdamisest. Ema nägemine, kõditamine, peitusemängud, möllamine, tagaajamine ja põgenemine, õrritamine jts. — need on laste elementaarnaeru stiimulid.

Huumori kui sellise areng lastel on tunduvalt hilisem. Nt. verbaalne huumor on neile kättesaamatu seni, kui nad hakkavad tajuma keeles valitsevat mitmetähenduslikkust ja kahemõttelisust. Uurimused näitavad, et see toimub u. 6-aastaselt. Teised uurijad on küll arvanud, et see toimub varem, kuid Raskin kardab, et nad kalduvad siis huumorit naeru kui sellisega (st. naeru elementaarvormidega) segi ajama. Lõks võib olla ka see, et kui samad irritandid kutsuvad nii täiskasvanuil kui ka lastel esile naerureaktsiooni, siis on kerge hakata uskuma, et nende naerude psühholoogiline sisu on samuti üks ja sama.

Mida vanem laps, seda laiem on talle kättesaadava huumori ring, seda suurem ta huumorikompetents. On vaatlusi, mis nagu kinnitavad, et areng toimub seejuures primitiivsemalt, julmemalt ja vaenulikumalt vormidelt keerukamate, leebemate ja vähem agressiivsete vormide suunas.

Kuna inimesele on juba enne Darwinitki olnud ahvatlev otsida analoogiaid ontogeneetiliste (st. isendiarenguliste) ja fülogeneetiliste (st. liigiarenguliste) seikade vahel, siis **Albert Rapp** ongi näinud inimsoo huumori peamist arengutrendi liikumises primitiivsemate ja tooremate vormide juurest komplitseeritumate ja leebemate poole.

Seejuures on osa uurijaid käsitanud huumorimeelt kui inimliigi säilimiseks vajalikku instinkti. Teised (sh. Rapp, tegelikult ka Freud jt. psühhoanalüütikud) on käsitanud huumorit kui teatava **võitluse** vormi, kus toimuvad kallaletungid, võidud ja lüüasaamised, ning tsivilisatsiooni arengu jooksul on see võitlus kaotanud otsese, füüsilise iseloomu.

Raskin meenutab samas ka Rapi väidet, mida juba oleme teisel nimetanud: kogu inimhuumor ja -nali pärineb lõppkokkuvõttes sellest triumfimõirgest, mille vallandas karvane esivanem oma võidetud vastase verise keha kohalt püsti tõustes ja kivikirvest taeva poole tõstes. Ja siit (eeldades jälle sedavõrd leebust, et kaotaja ei pea olema just tingimata maha löödud) johtub ristpaar-stereotüüp:

võitja	kaotaja
naer, rõõm	nutt, kurbus

(vrd. ka **Charles R. Gruner** *Understanding Laughter: The Workings of Wit and Humor*, 1978).

Naeru arenguastmed **Albert Rapi** järgi on siis:

otsene võitlus → *ridicule* (st. naeru-, pilkeväärne) → *wit* (st. teravmeelsus) → *suppression laughter* (st. allasurutusnaer).

Pilke objektide areng on Rapi meelest samuti nihkunud füüsilistelt äpardustelt ja puudustelt vaimsetele, ühtlasi vist ka suuremailt väiksemaile. Ja lapsed esindavad ses plaanis praegugi "arhailisemaid" vorme kui täiskasvanud.

Stephen Leacock on arvanud, et primitiivne n-ö. kahjurõõmu-huumor (st. naer võidetud vastaste, füüsiliste puuduste jms. üle) on vanem kui inimkeel, see esindab inimarengu tegude-etappi või keele-eelsete hääliitsuste etappi.

Huumori ja naeru sellises duaalsuses on ka positiivne pool. Naer annab naerjale meeldiva lõõgastuse ja ühtaegu on selles tähtis sotsiaalne faktor: naer on "sotsiaalne nakkus", mis aitab naervat rühma kokku siduda.

Huumori kõrgeimad vormid on Rapi arvates südamlilik naer ja naer iseenda üle (ning Rapp ei unusta lisamast, et naer iseenda üle on just juudi huumorile tunnuslikult omane).

Rapp on siin Raskini huvi päris pikalt paelunud, Rapi refereering jätkub veelgi.

Huumori arengu üks vaheastmeid on **vaimukusduell**, vaimne jõuproov, mis on astunud füüsilise asemele. Ja selles kontekstis ühtlasi seik, mida oleme juba korduvalt meenutanud: mõistatused, keerdküsimused, reparteed, kalambuudid — need on Rapi meelest just sellele arenguastmele iseloomulikud produktid. Seejuures Rapp paneb päris usutavasse arengujärgnevusse tavamõistatused ning teisalt keerdküsimused ja kalambuudid. Tavamõistatuses oli äraarvajal šansse ning naer oli neis mängudes vaid juhuslik saatja. Keerdküsimused ja kalambuudid on peenem vorm, uuem etapp — siin on äraarvaja lüüasaamine ette garanteeritud, ta ei tarvitse ise alati arugi saada, et ta võistluses üldse osaleb.

[Sestpeale Raskin jätkab ise.] Rapi 3. etapp on "mahasurutushuumor". See on kaotaja huumor *par excellence*, so. vahend, mille abil kaotaja võitjale "tagasi teeb". Too võitja on kaotajale keelanud midagi, mida ta vajab, nt. poliitilised vabadused (sellest johtuvad naljad olid levinud eriti nt. natsi-Saksamaal ja Nõukogude Liidus), või kehtestanud seksuaalsed tabud (millele vastureaktsiooniks on obstsöönised naljad).

Raskin rõhutab ka probleemi seda külge, mis puudutab ühiskonna ja indiviidi vahekordi. Ühiskond surub oma kultuurilised, eetilised ja käitumishormid indiviidile peale ja huumor on indiviidi jaoks teraapiavahend, mis annab võimaluse end süsteemist "välja saada". Selle naeruliigi edukaks arenguks on vajalik, et surve ja normid ei oleks ka üliiranged: nt. üliirangete alkoholikeeldudega moslemimaades on alkoholiteemaliste naljade levik pärsitud, pila nõukogude süsteemi üle sai õige hoo alles pärast Stalini surma jne.

Raskin viitab lõpetuseks **Grotjahni**: Nali püüab ikka lõppkokkuvõttes kahjustada või solvata; meie kultuur omakorda püüab neid püüdlusi maha suruda. Seega, mida paremini need püüdlused on maskeeritud, seda parem on nali.

5. Huumori liigitus

Raskin toob alul küllalt juhuslikke näiteid huumori eri liikide või arenguastmete kohta, seejärel siirdub süstemaatilisema vaatluse juurde. Kõigepealt toob ta sisse tähtsa distinktsiooni **spontaanse** ja **kavatsusliku** nalja vahel.

Ridicule on naljaliik, mis tihti on mitteverbaalne ja ühtlasi spontaanne. Selle prototüüpseks esindajaks on kellegagi juhtunud äpardused — need selguvad olevat nt. laste jaoks hästi iseloomulikud naljaained: keegi komistab ja kukub; keegi kukub vette; keegi ehmub millestki; keegi põletab kuuma lusikaga suud; kedagi näpistatakse või lüüakse; keegi on end mustaks määrinud jne. vms. **Ludovici** on toonud näiteid sellest, kuidas Hiinas ja Fidži saartel on naerdud karistatavate vangide füüsilise agoonia üle. Sel naerul on ühtaegu ilmselt ka sotsiaalse korrektiivi funktsioon, mida Bergson mainis.

Kavatsusliku (ja ühtlasi verbaalse) nalja näide:

★ Aristokraatne Bostoni leedi palkas endale uue autojuhi. Enne esimest sõitu küsis ta: "Kuidas on teie nimi?" — "Thomas, ma'am." — "Mis on teie perekonnanimi? Ma ei kutsu iial autojuhte eesnime järgi." — "Darling, ma'am." — "Hästi, Thomas, sõidame!"

Lisaks tuuakse veel üks poliitilise ja üks kirikuvastase nalja näide.

Südamlikunalja näide:

★ Aastal 1942 ma ütlesin emale: "Ema, ma lähen sõjaväkke." Ema ütles: "Hästi, aga ära siis hilja peale jää."

Huumor iseenda kulul:

★ Kelm, keda esmaspäeva hommikul hukkamisele viidi, märkis: "Noh, see nädal algab kenasti!"

Tuuakse näiteid ka **mõistatuste**, **keerdküsimuste**, **kalambuuri**de kohta, sh. järgmine:

★ Mida ühist on väljatõmmatud hambal ja unustatud asjal? — Mõlemad on peast väljas.

"Survehuumori" näiteid:

★ [Seks:] Vanaldane klient nõuab bordellis üht kindlat tüdrukut, see on aga kinni. Madam küsib: "Aga mis tal on, mida teistel tüdrukutel pole?" — "Kannatlikkus," ütleb vanamees.

★ [Poliitiline :] Moskvast kuulutati välja poliitiliste anekdootide võistlus. I auhind: 25 aastat sunnitööd; II auhind: 15 aastat üksikvangistust; III auhind: 10 aastat vanglat koos kogu vara konfiskeerimisega. (Nõukogude, 1950-ndad)

[Vrd. ka nt. varianti Lenini 100. juubeli puhul (1970) korraldatud anekdootivõistluse kohta:

III auhind — tuusik löökehitud; II auhind — preemiareis Leniniga seotud paikadesse (Šušenskojessa vm.); I auhind — kohtumine juubilariga.]

Edasi vaatleb Raskin mitmesuguseid dihhotoomiaid teoreetilises plaanis; ühtlasi demonstreeritakse koletut mõistete ja terminite segadikku, mis senistes huumoriliigitustes nähtub.

D. Viktoroffilon nt. **kunstlik naerdav** / **naturaalne naerdav**: viimane juhtub spontaanselt, esimene luuakse kavatsuslikult (st. seesama, millest Raskingi just räägib).

Elis Aubouin (*Technique et psychologie du comique*, 1948, avaldamata) eristab **koomilist**, mille loob intellektuaalne mulje, ja **naeruväärset** (*ridiculous*), mille loob afektiivne mulje.

Henri Bergsonil on distinktsioon **spirituel** (vaimukas) / **koomiline**: kui keegi ütleb midagi ja naerdakse ütleja enda üle, siis on see **koomiline**, kui öeldu sunnib naerma kellegi teise või meie enda üle, siis on see **spirituel**. St. naeruväärne vastandatakse vaimukale, e. taas sama spontaanse ja kavatsusliku vahe.

Sigmund Freud ütleb samuti midagi umbes samasugust: Nali tehakse, koomiline leitakse.

[See on ilus aforism, aga jätab avamata 1) selle, et spontaankoomika puhul midagi "ainult leitakse", tahtliku nalja puhul aga kindlasti "nii tehakse kui ka leitakse" ning 2) selle, kuidas jagunevad subjekti-objektisuhted konkreetse naljaakti korral.]

Fry distinktsioon on **canned jokes** / **situation jokes** (st. "vallandatud" / situatsioonilised naljad): tegu näib olevat ühelt poolt spontaanse / tahtliku nalja eristamisega, teisalt nagu ka verbaalse / mitteverbaalse nalja eristamisega.

Rapilon opositsioonis **humor** ja **wit**, nende vahet tehakse umbes nii:

1) huumoris peab domineerima südamlikkus või armastus;

2) **wit** on intellektuaalne;

3) huumori korral on enamasti selge, kelle üle naerdakse, vaimukuse korral võib olla või ka mitte;

4) **wit** on kunstlik ja kavatsuslik;

5) vaimukat inimest iseloomustab edevus, huumorimeelset inimest südamlikkus.

[Siin on nüüd kindlasti mitu distinktsiooni pealestikku:

a) kavatsuslik / spontaanne (4);

b) subjekti ja objekti vahekorrad (3);

c) tegelikult uus lõige: huumor seondub emotsioonidega, vaimukus (vrd. Knuutilal: koomiline) seondab intellektiga (vrd. samuti Aubouin ülal ja Freud järgnevas).]

Freudilon **wit** (st. siis **Witz**?) vastandatud **süütuile naljadele**. Süütu nali on sihitud iseendale (st. on iseenda eesmärk). Kui see nii pole, siis võib nali järgida ainult kaht eesmärki: ta on kas vaenulik (ründav, satiiriline, kaitseline) või obstsöönne. Veel paigutab Freud tendentslike naljade hulka "skeptilised" naljad. Huumor on Freudi jaoks midagi sellest väga erinevat, see on pigem naturaalne kui "kunstlik". Huumor on see, mida kasutatakse "vihastamise asemel". Huumor toimib üksikindiviidi sees, teise inimese osalus ei lisa siin midagi.

Leacockilon **wit** tervenisti huumori alaliik, kus toimub ootamatu sõnamäng.

[Meenutame ka, et nõukogude koomikateoorias oli *koomiline* üldmõiste, *satiir* tähistas selle teravamaid vorme ja *huumor* leebemaid. Raskin hüppab siinkohal sellest seigast üle.]

Jne.

Raskin ütleb, et tema jaoks on *huumor* lai üldtermin, verbaalse huumori käsitluses kasutatakse ka terminit *joke*, mis tähendab humoristlikku üksikteksti.

Terminisegadus pole valitseva segaduse ainus vorm. Kõigis seni pakutud liigitustes puudub ühtne taksonoomiline printsiip: temaatika, taotlused, asja tehnilised küljed — kõik on siin läbisegi.

Evan Esar (*Humorous English*, 1961) näiteks jagab huumori seitsmesse liiki.

Wisecrack (teravmeelitsus?) ja *epigramm* on defineeritud huumori objekti järgi: esimene on märkus üksikinimese või -asja kohta, teine inimeste või asjade rühma kohta.

Riddles, *conundrums* ja *gags* (st. mingid vahelehoiked) määratletakse vormi ja esitustehnika järgi.

Naljad (*jokes*) ja *anekdoodid* eristatakse välja vormi ja temaatika järgi: mõlemad on lühijutud, kuid nali on situatsioonikoomiline, anekdoot aga illustreerib mõnd moraalipunkti või mõne kuulsuse iseloomu. [Viimase juurde tasub meenutada, et nt. saksa terminoloogias tähistab *Anekdote* tõesti eelkõige juttu tuntud isikute kohta.]

D. H. Monro (*Argument of Laughter*, 1951) on samuti üritanud teha huumori ühtset, sisuainetest lähtuvat liigitust ja saanud 10 klassi:

- 1) mistahes tavalise sündmustekorra rikkumine;
- 2) tavalise sündmustekorra keelatud rikkumine;
- 3) siivutus;
- 4) ühte situatsiooni kuuluvate elementide sissetoomine teise situatsiooni;
- 5) miski on maskeeritud millekski, mis ta tegelikult ei ole;
- 6) sõnamäng;
- 7) absurd;
- 8) väikesed äpardused;
- 9) mõistuse või oskuste puudumine;
- 10) looritatud solvangud.

Raskin arvab, et seegi on "tule eile meile" -tüüpi liigitus, nt. sõnamäng ja absurd esindavad pigem tehnikat või vahendeid kui sisu — ja tal on kindlasti õigus.

Elis Aubouin ilon taas eklektiline jaotus, milles 7 klassi:

- 1) sõnakoomika;
- 2) ideede koomika;
- 3) arutlemise või mõtlemise koomika;
- 4) situatsioonikoomika;
- 5) visuaalne ja kuuldeline koomika;
- 6) žestide koomika;
- 7) prügikast, kuhu kuulub kõik ülejäänud.

6. Huumoriteooriad

Siin püüab Raskin rühmitada seniseid huumoriteooriaid endid nende lähenemisviiside sarnasuse järgi. Ka varasemais käsitlustes on korduvalt nenditud, et enamik neid teooriaid võtab tegelikult lähtekohaks mingi osa või liigi humorist ja ignoreerib ülejäänuid. Igas teoorias on tavaliselt mingi esileküündiv tunnusjoonte paar.

Enamik huumoriteooriate arendajaid tänapäeval, leiab Raskin, on psühholoogid. [Knuuttila näis mäletatavasti jälle arvavat, et sotsiaal- ja kultuurantropoloogia panus huumoriuurimisse on päris hinnatav.]

Raskin jagab huumoriteooriaid kolme suurde rühma [umbes samamoodi on neid jaganud ka mitmed muud autorid]:

- 1) **kognitiiv-tajumuslikud** (*cognitive-perceptual*): see rühm on seotud tavaliselt inkongruentsi e. kokkusobimatuse ideega;
- 2) **sotsiaal-käitumuslikud** — seotud halvaksapanu või kriitika ideega;

3) **psühhoanalüütilised** — seotud allasurutuse, tõrjutuse ideega.

Inkongruentsiteooriad

See on lihtsustavalt öeldes **Monro** "4. alaliik": kuhugi tuuakse sisse elemente, mis "tegelikult" kuuluvad kuhugi mujale. Ehk nagu **Mindess** ütleb: meid juhitakse ühele mõtteliinile ja seejärel põtkatakse sealt välja. Või ka **Immanuel Kanti** tuntud ütlus: naer on reaktsioon sellele, kui pingeline ootus äkki muutub mittemillekski. Või **Schopenhaueri** väide, et naeru põhjuseks on äkiline kokkusobimatustaju mingi mõiste ja nende reaalseste objektide vahel, millest selle mõiste kaudu mingis suhtes mõeldakse. Püsivalt rõhutatakse seejuures, et need ühitamatud komponendid on naljas ikka toodud kuidagiviisi kokku, sünteesitud ühte, tehtud sarnaseks.

Raskin toob siin esmakordselt näite naljast, mida ka edaspidi korduvalt tsiteeritakse, analüüsitakse ja mainitakse.

★ Stseen arsti ukseel. "Kas doktor on kodus?" küsib patsient oma bronhiaalse sosinaga. "Ei ole," sosistab arsti noor kena naine vastu, "tulge aga sisse!"

Patsient ilmselt soovib kohtuda arstiga. Sissekutsumine eeldusel, et arsti pole kodus, on sellega kokkusobimatu. Kuid sissekutsumine on kokkusobiv teise skeemiga — abielurikkumise skeemiga. Need skeemid ühitatakse sosistamise ühisosa kaudu, kuigi patsient sosistab haiguse tõttu, naine aga selge-see-mille tõttu. Sissekutsumise fakt sunnib otsima ühitamatusprobleemile lahendust ja lülitab asjad hetkega ümber teisele skeemile, mis annabki lahenduse.

Freud ütleb samuti, et nali on mäng ideede või mõtetega ja nalja defineerivaks jooneks on ammu ajast peetud ta võimet leida sarnasusi mittesarnaste asjade vahel.

Raskin viitab veel mitmeilt autoritelt sama mõtet: **inkongruentsete elementide vahel peab olema mõisteline sild, semantiline ühisosa.**

Inkongruentsiteooriad näivad olevat ülekaalus kaasaegseis psühholoogilise suunitlusega uurimustes.

[Kas see peab tervikuna paika, ei julge arvata. Kognitivistliku suuna psühholoogide kohta kindlasti peab.]

Thomas R. Schultz (*A cognitive-developmental analysis of humor*, 1976) eristab inkongruentsi fenomenis kaht astet — tajumist ja lahendust.

Mary K. Rothbart & Diana Pien (*Elephants and marshmallows...*, 1977) eristavad tajumise ja lahenduse lõikes nelja erinevat võimalust:

- 1) võimatu inkongruents: ühendatakse asju, mida normaalse maailmapildi raames on võimatu ühendada (*küpsised nutavad vms.*);
- 2) võimalik (kuigi ootamatu või ebatõenäoline) inkongruents: nt. väarikas inimene libiseb banaanikoorel;
- 3) täielik lahendus;
- 4) mittetäielik lahendus (tuleneb vist automaatselt võimatust inkongruentsist).

Ja huumori kognitiivsed aspektid sõltuvad nt. sellest:

- 1) kuimitu inkongruentset elementi lahendatakse;
- 2) kuimitu inkongruentset elementi jääb lahendamata;
- 3) inkongruentsuse aste igas elemendis;
- 4) lahenduse raskus;
- 5) lahenduse aste või määr.

Inkongruentsi-teoreetikud (küll aga ka muud) rõhutavad tihti ka nn. **üllatusmomendi** tähtsust naljas. Nalja teistkordsel kuulmisel see moment eeldatavasti puudub. Üllatuse vallandab naljas tavaliselt see element, mida kutsutakse **puündiks** (ingl. *punch line*). Fry arvab, et puant on nimelt see faktor, mis eristab huumorit mittehuumorist.

Puant on naljas väga eriline element. See võib sisaldada esmapilgul tähtsusetut mõistet, või näida ühitamatuna kõige eelnevaga, või näib avavat täiesti uue mõttesuuna, või olla ootamatult ratsionaalne otsustus.

John Allen Paulos (*Mathematics and Humor*, 1980) on tulnud välja elegantselt matemaatilise metafooriga, kus huumoris peituvat inkongruentsi võrreldakse aksiomaatilise süsteemiga, mis

võimaldab kaht erinevat interpretatsiooni. Selleks, et nalja mõista, tuleb tõusta n-ö. metatasandile, kust mõlemad tõlgendused *resp.* kokkusobimatud skeemid ja nende ühisosa on näha. [Vrd. samuti **Knuuttila** referaati **Neisseri ja von Wrighti** konstruktsioonide kohta!]

Uurijad on samuti rohkelt kommenteerinud huumorile omast ettearvamatust? veidrust? (*oddness*).

Monroräagib nt. kolmest absurditüübist:

- 1) fantastiline lahkumine võimalikkuse juurest;
 - 2) tuntud materjali väänamine väidete, reetoorika või liialdamise teel, nõnda et tulem on absurdne;
 - 3) paroodia või satiiri kaudu tehtavad mooned, mis lasevad lähtematerjali ennast näida absurdina.
- Humoristlikul absurdil on veel üks aspekt — loovus, n-ö. **võimalike maailmade** idee arendamine. Huumor lõhub mõttestampe ja aitab näha asju uute värskete nurkade all. [Tunnetuse piire avardavat funktsiooni traditsioonilistes (vanasõnalistes, kõnekäänulistes, fraseoloogilistes) kalambuuriides, oksüümoronides, absurdides on toonitanud ka nt. **Juri Levin.**]

Bergsoniteooria tõstab inkongruentsi juures põhiliseks ühe alaliigi — elava ja masinlik-mehaanilis-automaatse vastuolu. [Ehk on Bergsoni nägemuse üks taustu ka selles, et sajandivahetus oli masinate ja tehnika tormilise arengu aeg (sh. auto, elekter jm.), masinate teema oli kuum ja suhtumine neisse kaksipidine.]

Üks inkongruentsiteooriate alaliike on veel teooriad, mis käsitavad huumorit **mänguna** (kujutelmi huumorist kui janditamisest on ka teiste teooriasuundade esindajatel).

Fryjärgi on mängu olemuseks käitumine, mis põhineb mõistmisel, et too vahetu käitumine ja mingi teine käitumine, mida mäng esindab, pole üks ja seesama (nt. sõjamäng ja tõeline sõda või loomade "mängult kaklemine"). Mängus on kolm tasandit:

- 1) põhikäitumine, st. see, **mida** mängitakse;
- 2) mäng ise kui **metafoorne** käitumistasand;
- 3) metakommunikatiivne tasand.

Nii ka huumoris osalejad on võimelised teadvustama, et hoobid, mis nad teineteisele jagavad, n-ö. ei ole päriselt.

Fry märgib aga ka erinevusi: mäng rajaneb tunnuslikult korduvusel ja kordamisel, huumor kaotab kordamisega suuresti oma jõudu.

Halvustamisteooriad

Nende vaatekohtade järgi on huumor vaenulikkuse, üleoleku, kurjuse, agressiooni, pilke, halvakspanu väljendus.

Thomas Hobbes(*Human Nature*, 1650; *Leviathan*, 1651) on üleolekuteooria esimene uueaegne esindaja. Kuid selle arusaama elemente on juba antiikfilosoofidel.

Platon märgib näiteks, et koomilise rahulduse juured on kurjus ja kadedus, et me naerame teiste õnnetuste üle rõõmust, et me ise ei pea neid kogema.

Aristoteles ja **Cicero** on samuti väljendanud mõtteid, et komöödia tegelased on keskmisest halvemad, et naeruväärsus on inetuse eriliik, kusjuures selline, mis ei too kannatusi teistele.

Tuuakse analoogilisi repliike veel **Hegelilt**, **Schopenhauerilt**, **Kuno Fischerilt**, **Bergsonilt** jt-lt.

Raskin toonitab taas: see on üks neid külgi huumoris, mis **Ludovicile** jt-le on andnud alust huumori eitamiseks ja vihkamiseks. [Nõukogude koomikateooriais oli samuti põhimõtteliselt sama külg esiplaanil, kuid just positiivse faktorina: koomika on puuduste paljastamise vahend, sotsiaalse võitluse relv jne. — vrd. sellesuunalisi mõtteid ka nt. **V. Propil!**] Propp, Rapp jt. rõhutavad ühtlasi, et nood puudused peavad olema piisavalt väikesed, piisavalt ohutud — muidu nad satuvad väljapoole koomilise valdkonda.

Omad variandid samast teoriaklassist on välja töötanud ka kaasaegsed psühholoogidest teoreetikud (Raskin viitab peam. 70-ndaist aastaist pärinevaile töödele).

Dolf Zillmann & Joanne R. Cantor(*A disposition theory of humor and mirth*, 1977) näiteks on arendanud nn. dispositsiooniteooriat. Selle järgi on huumorile antav hinnang pöördvõrdeline hoiakuga naeru objekti, st. halvakspanu objekti suhtes (mida vihatavam objekt, seda hinnatavam huumor, ja vastupidi) ning võrdeline hoiakuga huumorit tekitava agendi suhtes. Lihtsalt öeldes: parim on huumor, millega meie sõbrad häbistavad meie vaenlasi, ja halvim see, mida meie vaenlased viljelevad meie

sõprade suhtes. [Meenutagem ühtlasi Freudi "4. tingimust" eelnevast: huumor saab pärsitud, kui meil on naeru objekti suhtes liialt tugevaid (positiivseid) tundeid.]

Leevendusteooriad

Kergendus- või vabastus- või leevendus- või lõõgastus- (ingl. *release* ja *relief*) teooria elemente on samuti mitmeil autoreil: **Spencer** (1860), **Monro** (1951), **Gregory** (1924), **Eastman** (1936) jt. Kuid **Freudi** teooria on teiste hulgas kindlasti tuntuim.

Lõõgastusteooriate põhipostulaat on see, et naer vabastab mentaalset (~ närvi- ~ psüühilist) energiat ja kindlustab niimoodi homöostaasi (st. võime säilitada oma elutegevust ja funktsioneerimist) võitluse, pinge, pingutuse vms. järel. Konkreetne rõhk võib olla psühhoanalüütiline (nagu Freudil endal) või ka psühholoogiline, füsioloogiline, filosoofiline vm.

Inimolend on ümbritsetud igaliiki kitsendustega. Freudi põhiteoorias on nendeks seksuaalsed tabud, aga ta peab ka olema loogiline, mõtlema selgelt, rääkima arukat juttu jne. Teisalt on selge, et lihtsam on mõelda kaootiliselt, rääkida segaselt, eri asju kokku segada, selle asemel et neid vastandada jne. Ja huumor annab selleks võimaluse.

Freud üritab huumorit isegi klassifitseerida leevenduse liikide alusel.

Mindess, **Monro** jt. väidavad, et huumor seega vajab oma teostumiseks teatavat sotsiaalsete konventsioonide tausta, teatud normide, suhtumiste, käitumisviiside komplekti ja sõltub neist. St. huumor oma mistahes avaldustes on seotud kultuuriga, konkreetse kultuuritaustaga. Raskin arvab, et just absurdialjad on need, mis sotsiaalseid konventsioone ja stereotüüpe kõige tugevamalt trotsivad. Mahasurutus- e. repressiooninaer näib olevat sh. üks psüühilise leevenduse loomulikke kaaslasi.

Seksuaalsed tabud ja kitsendused on tabuliik, millest kirjanduses kõige enam juttu on olnud.

Kaasaegne psühholoogia mugandab leevendusteooria ärritus-ohutusteooriaks (*arousal-safety*). **Mary Rothbart** (*Laughter in young children*, 1973) näiteks: Naer tekib, kui inimene on kogunud kõrgendatud ärritust ja samal ajal loeb ärritusstiimulit ohutuks või tähtsusetuks. Kui ärritus on väga tugev või stiimulit hinnatakse ohtlikuks, siis emotsionaalsed vastused on teised, mitte naer.

Kogu selles kirevuses, mis huumoriteoorias esitatud seisukohtades ja peetud diskussioonides ilmneb, on tegelikult võideldud palju tarbetuid võitlusi, mis on tulenenud tihti partneri eesmärkide, lähtekehtade ja terminite mittemõistmisest või valesõistmisest.

Nii pole kolm mainitud peamist teooriarühma või -suunda sugugi omavahel välistuvad või vasturääkivad, vaid need lihtsalt esindavad ühe ja sama asja eri aspekte. Raskin leiab, et nad kõik mahuvad kenasti ka tema huumoriakti-skeemile, millest eespool oli juttu:

inkongruentsiteooriad vaatlevad stiimulit;

üleoleku-halvakspanu teooriad vaatlevad suhteid ja suhtumusi rääkija ja kuulaja vahel;

leevendusteooriad vaatlevad kuulaja psüühikat.

Raskin arvab, et tema enda nn. skriptiteooria ühildub kergesti igaühega neist. [Minu intuiitiivne mulje on küll selline, et inkongruentsi-aspekt on siin tugevasti esiplaanil.]

7. Huumori struktuur

Raskin ütleb, et teooriate ja seisukohtade üldise paljuse juures on käsitlusi huumori struktuuri kohta märkimisväärselt vähe, ja püüab formuleerida, mis on see, mille nimi võiks olla huumori kontseptuaalne struktuur või loogiline struktuur. [Seniste vaatekohtade referaadid on kahjuks nii krüptilised, et suudan nimetada neist vaid mõned, ja noodki ei loo muljet millestki kontseptuaalselt ühtsest, mis peaks kandma nime "huumori struktuur".]

Leacock on arvanud näiteks, et naljatekstil on eeldus-järeldusstruktuur, mille järelduspooleks on absurd.

Aubouin on püüdnud teha nimistut inkongruentsete mõistete paaridest naljades ja saanud midagi sellist:

konkreetne / abstraktne, bukvaalne / figuratiivne;

üllas / triviaalne, sünnis / ebasünnis;
tuntud / tundmatu;
sarnane / erinev;
suhteline / absoluutne;
hämär / selge, piiritlemata vihje, rõhutatud vahelejäät;
tõendi paljastamine või silmnähtavalt absurdne mõte;
absurdne / loogiline;
eesmärk / vahend(id);
kavatsused / nende realiseerimine;
kergus / raskus või võimatu toimumine;
agressiivsus / heasoovlikkus või toimingu kahjutus.

Mõned uurijad on püüdnud struktuuriliselt määratleda üllatust ja puanti.

Bergson on rõhutanud kordamise tähtsust.

Esar (1961) on püüdnud inventariseerida ameerika naljades kasutatavaid keelelisi vahendeid.

Freud poolt antud sõnaliste vahendite liigitust peab Raskin kõige sisukamaks:

- I. Kondensatsioon:
 - a) liitsõna moodustamisega;
 - b) modifikatsiooniga.
- II. Sama materjali korduv kasutamine:
 - c) tervikuna ja osadena;
 - d) eri järjekorras;
 - e) kerge modifikatsiooniga;
 - f) sõnade näol, mis on kord "täis", kord "tühjad".
- III. Topelttähendus:
 - g) tähendus kui nimi ja kui asi;
 - h) metafoorne ja otsene tähendus;
 - i) topelttähendus kitsamas mõttes (sõnamäng);
 - j) kahemõttelisus;
 - k) topelttähendus vihjega.

II. TEOORIA

Siin määratletakse ja seletatakse materjali piiritlemist, Raskini teooria põhilähtekohti, lingvistikast pärit vahendite kasutamise eesmärgid ja tehnikat, raamatus rakendatavat uurimisstrateegiat. Raskin arvab, et see on raamatu üks tähtsaim, teisalt igavaim, kuid kolmandalt poolt jälle lühim peatükk.

1. Verbaalne huumor

Tuuakse mõned näited dialoogiliste anekdootide ja sõnamängude kohta ning tehakse piiritlus: mitteverbaalne huumor (nt. situatsioonid, kus klounid tegelikult üksteist klobivad, grimasse teevad jne.) ei kuulu siin raamatus käsitlemisele. Rõhk on pandud sõnahuumori elementaarsemaile vormidele — need on need, mis põhinevad kahe skripti ühisosal. Mõned juhud on sellest peenemad, sisaldades nt. allusiooni.

Raskin toob paar näidet naljadest, mille mõistmine eeldab mingi konkreetse taustinformatsiooni tundmist.

★ Kaks koera kohtuvad aastal 1956 Poola–Tšehhi piiril. "Mida sa Tšehhi lähed?" — "Tahaks veidi süüa. Ja mida sina Poola lähed?" — "Tahaks veidi haukuda." (Nõukogude, 1956)

[Vajalik taustteadmised: Tšehhis polnud tollal poliitilisi vabadusi, Poolas polnud suurt süüa.]

Kuid ka vastupidi — taustteadmised pole olulised, kui asi on selletagi selge:

★ Simpson oli nii tugev, et tõstis end juukseidpidi maast lahti.

2. Lingvistiline teooria: formaat

Lingvistiline huumoriteooria peaks ideaalis suutma määrata, millised on ilmtingimatud ja piisavad tingimused selleks, et tekst oleks naljakas.

Konkreetsemalt, teooria peaks olema suuteline

1) garanteerima andmete täieliku ja vasturääkivusteta kirjelduse;

2) andma protseduuri ja hindamismõõdu kahe alternatiivse kirjelduse võrdlemiseks ja selleks, et eelistada üht teisele;

3) andma protseduuri kirjelduste testimiseks sünnipäraste keelevaldajate peal.

St. peaks olema võimalik eksplitseerida suhted formaalse teooria ja naturaalse kasutajaintuitsiooni vahel.

Noam Chomsky keeleteooria nurgakiviks oli **grammatilisus** (*grammaticality*). Iga lause saab kahevalentse hinnangu: 'grammatiliselt õige' või 'grammatiliselt väär'. Transformatsiooniteooria rakendas siis teatud reeglijärjendeid ja oli võimeline niiviisi genereerima grammatiliselt õigeid lauseid. Sünnipärane kõneleja (*native speaker*) oma keelepädevusega on võimeline kontrollima, kui hästi need reeglid töötavad. Kui tõrkeid ei teki, on lingvistiline kirjeldus õige, mudel töötab laitmatult. St. hea keeleteooria on võimeline kirjeldama mentaalseid mehhanisme, millel rajaneb naturaalse keelekasutaja keelekompetents. Need mentaalsed mehhanismid pole vahetult jälgitavad, me saame neid tuvastada ainult nende toime kaudtulemuste kaudu.

Chomsky teooria esimeses versioonis oli grammatilisus teooria ainus mõõdupuu, kõnelejate keelekompetentsi muid aspekte ignoreeriti. Teatavasti selgus peagi, et grammatilisus pole kaugeltki piisav tingimus keeleteooria õigsusele. Alul Chomsky ise (*Aspects of the Theory of Syntax*, 1965), seejärel **George Lakoff** jt. hakkasid teoriasse sisse tooma semantilisi, hiljem ka pragmaatilisi elemente.

Mõned Chomsky enda näited lausetest, kus elementaarne grammatilisus ei suuda end keeleintuitsiooniga kooskõlla viia:

★ *Värvusetud rohelised ideed magavad raevukalt*

★ *Caesar on algarv*

★ *Poiss võib ehmatada siirust*

★ *Siirus võib ehmatada poissi*

[Viimane lause on seejuures praktiliselt normaalne: keel kasutab igal sammul taolisi võtteid, kus mingi mentaalne karakteristik metonüümiliselt n-õ. inimese seest välja substantiveeritakse.]

Või **George Lakoffi** näiteid:

★ *Minu onu arvab, et ma olen loll*

★ *Minu kass arvab, et ma olen loll*

★ *Minu lemmikamööb arvab, et ma olen loll*

★ *Minu praepann arvab, et ma olen loll*

Ja siit tees: lausete õigsuse määrab ainult keelekasutaja individuaalne vaist.

Edasi väljendati kahtlusi, kas grammatilisus on üldse põhjendatud alus keeleteooria rajamiseks, kuna mängu tulevad keelekompetentsi paljud muud küljed, nagu tõeväärtuse-teadmus, presupositsiooni-teadmus, koherentsi-teadmus, konteksti-teadmus, sobivuse-teadmus jne.

Kõik see kehtib ka lingvistilise huumoriteooria kohta.

3. Lingvistiline teooria: rakendused

See, mida siin raamatus verbaalhumorile konkreetsetl rakendatakse, on skriptidel või skeemidel põhinev semantikaateooria.

Kui üks väli (antud juhul semantiline teooria) on allikväli (*source field*) ja teine (antud juhul verbaalhumor) on sihtmärkväli (*target field*), siis tuleb nende tööjaotus kindlaks määrata. See jaotus oleks selline, et probleemid pakub sihtmärk (st. huumor), meetodid pakub allikas (st.

semantikateooria).

1960-ndail aastail, kui matemaatiline lingvistika läks moodi, rakendati keelelisele empiirikale igatlaadi statistilisi meetodeid: statistika oli siis allikväli ja lingvistika [või ikka keel? või mõlemad koos?] oli sihtmärkväli. Statistilised meetodid töötasid keele kohta mitmes mõttes hästi, ainult et puudus lingvistiline probleem, mida nad oleksid tegelikult lahendanud, ja tulemuseks olid enamasti sellised teadmised keele kohta, mis olid olemas juba statistika-eelses lingvistikas. Üksikjuhtudel, nagu nt. semantiliste vahemaade mõõtmiseks, olid statistika rakendused aga küllalt viljakad.

Samasuguseid asju on selgunud ka mujal — nt. et poetikateooria ei saa suuremat abi fonoloogilise teooria poolt. Kuid siingi on erandeid: kui nt. alliteratsiooni kohta antaks kirjeldus häälduslike distinktiivtunnuste suhete plaanis, oleks see tulemus kasulik. [Olen eesti regilaulu alliteratsiooni kohta püüdnud sellise katse teha ja esimesed tulemused olid küllalt julgustavad.]

Õigustatud tulemused peavad seega olema n-ö. probleemile orienteeritud ja probleem ise peab tulema sihtala poolt. Meetodile orienteeritud rakendused annavad üldiselt vähe heuristilist teadmust sihtala spetsiifiliste probleemide kohta. Ja huumori poolt tulev põhiküsimus on ikka: Mis on naljakas?

4. Lingvistika rakendused huumorile: uurimisstrateegia

Vastus küsimusele "Mis on naljakas?" püütakse saada [1980-ndate algupoolel] kaasaegse semantikateooria vahendeid kasutades, skriptikeskset semantikat kasutades. Edasi vaadeldakse konkreetseid vahendeid, millest võiks kasu olla.

Presupositsioonid— st. väited, mis peaksid olema õiged, selleks et me saaksime rääkida mingite lausete mõttekusest, arusaadavusest, sobivusest. Nt.:

★ See tüdruk meenutab mulle Dreyfusi, armee ei usu tema süütusse (Freudi näide aastast 1905)

Lauset saab tõlgendada huumorina ainult eeldusel, et teatakse, et Dreyfus oli Prantsuse ohvitser, keda süüdistati reetmises, ja armee arvas, et ta on süüdi, mitmed teised taas arvasid, et ei ole. Järgnes kuulus kohtuprotsess ja Dreyfus vangistati. (Hiljem ta vabastati, kuid 1905. a. polnud see teada, aga kui olnuks, oleks nali saanud teise mõtte või muutunud olematuks.)

Sama ka eeltoodud näites poola ja tšehhi koera kohta.

Implikatuurid on samuti kasulikud, just siis, kui tulevad ette laused, mis on ülekantud või igatahes mitte oma tavalisimais tähendustes.

★ "Minu naine tavatses palju viiulit mängida, aga nüüd, kus meil on lapsed, ei jää tal selleks palju aega." — "No näed, on ju lastest abi!" [originaalis: *comfort*]

Implikatuur on siis u. selline: Naine ei mänginud ilmselt hästi ja see on sulle kergendus, kui ta enam ei mängi, ning seda tänu lastele.

Võimalikud maailmad on kasulik konstrukt seal, kus naljades tuuakse "reaalsesse" maailma võimatuid asju.

Kõneaktimõiste pärineb John Austinilt (*How to Do Things with Words*, 1962). John R. Searle on hiljem kõneaktiteooriat ulatuslikult arendanud (nt. *Speech Acts*, 1969 jm.). See mõiste võimaldab koondada teatud sündroomiks või aktiks terve hulga eri järku semantilisi moodustajaid (tunnusjooni, mõisteid), mis "intuitiivselt võttes" sesse akti kuuluvad.

Nende nelja vahendiga kaasneb küll probleem, et nad annavad eranditult *post hoc* -seletamisvõimalusi laadis 'Kui see ja/või teine ja/või kolmas..., siis tekst on naljakas'. Ükski neist omaette ei tarvitse anda nalja mõistmiseks piisavaid tingimusi. Kuid teooria ülesandeks peab nimelt olema anda tingimuste komplekt, mis rahuldaks niihästi vajalikkuse kui ka piisavuse nõuet. Lootus seega jälle skriptikeskse teooria peal.

Raskin loetleb peatüki lõpus veel selle teooriaga seonduvaid piiranguid ja reservatsioone.

1. Teooria ontoloogiline staatus:

see on formaalne teooria, mis ei saa arvestada iga üksikisiku teadmistausta;

teooria defineerib ja modelleerib naljakuse mõistet, kuid teooria ise põhineb mõnedel formaalselt defineerimata kriitilistel mõistetel — st. tekib probleem: mis jääb sissepoole, mis väljapoole loogikat?

2. Idealiseerimise probleem: teooria luuakse juhaks, kus rääkija ja kuulaja huumoritaju on täpselt identne; see ei tarvitse aga nii olla.
3. Materjal, millel teooriat testitakse, on paratamatult valikuline, e. teisiti: teooria kehtivuspiirkond pole universaalne.

III. SEMANTILINE TEOORIA

Raskin refereerib siin omaenda poolt varem arendatud teooria varianti, mis

- 1) põhineb skriptidel;
- 2) on tugeva kontekstilise suunitlusega (erinevalt muudest, mis harilikult vaatlesid kontekstist isoleeritud lauseid).

1. Semantilise teooria eesmärgid

Mistahes semantikateooria esmaeesmärk on modelleerida sünnipärase kõneleja semantilist kompetentsi: semantilised üksused varustatakse kirjeldustega, mis taotlevad tabada rääkija intuiitviseid otsustusi nende üksuste kohta. Praktiliselt opereeritakse siiski teatavate etteantud semantiliste tunnusoontega: ühtedel lausetel need jooned on, teistel pole jne.

Jerold Katz & J. A. Fodor (*The Structure of Semantic Theory*, 1963) andsid esimese formaliseeritud semantilise teooria, mis põhines **kahemõttelisuse**, **semantilise normaalsuse** (või normaalolukorra) ja **lausetevaheliste parafrasiseerimise** tunnusoontel. Semantiline teooria pidanuks siis suutma modelleerida sünnipärase rääkija järgmisi võimeid:

- 1) määrata iga lause semantiliste mõtestuste arvu;
- 2) määrata iga sellise mõtestuse konteksti;
- 3) näidata ära semantilised anomaaliad, st. eristada semantiliselt normaalsed laused semantiliselt põikuvaist;
- 4) kujutada parafrasiseerimise lausete vahel, st. otsustada, kas kahel lausel on sama tähendus või ei, või leida lausele samatähenduslikke analooge.

Neid põhimõtteid endid ei seadnud Katzi ja Fodori tulised kriitikudki (**Weinreich, McCawley, Lakoff, Raskin** ise jt.) kahtluse alla. Küll aga mõistis hilisem nn. generatiivne semantika erinevalt nende põhimõtete ulatuspiirkonda, eriti kontekstuaalsuse põhimõtet, mis viiski edasi pragmaatika esiletõusule.

Katzi ja Fodori nn. tõlgendav semantika ise oli tegelikult üheselt "kontekstivastane". Nad arvasid, et ükski semantiline teooria ei suudaks arvestada lause kõiki tähendusi igas mõeldavas kontekstuaalses ümbruses ning et selliste võimetega teooria ülesehitamine nõuaks täielikku teooriat nende kontekstiliste taustade endi kohta, st. formaliseeritud teooriat rääkija teadmuse kohta tervikuna. Sellise "maailmateadmuse-teooria" loomist pidasid Katz ja Fodor võimatuks ja piirasid seetõttu oma vaatlusalala isoleeritud üksiklausetega.

Tegelikkuses pole aga mingeid isoleeritud lauseid olemas. Iga lause tegelikus diskursuses on ümbritsetud teistest lausetest, ja edasi — need laused ise on ümbritsetud mingist üldisemast situatsioonist ja kõnelejad on sellest situatsioonist teadlikud. Kõik need faktorid tulevad lausete praktilisel interpreteerimisel arvesse. Isegi kui rääkijale tehakse teste isoleeritud lausetega, improviseerib ta nende ümber mingi mõttelise konteksti.

Üks oluline efekt või erinevus on nt. see, et isoleeritud lauseid vaatleva lingvisti jaoks on praktiliselt iga lause mitmetähenduslik, reaalses kõneluses aga see ambivalentsus likvideeritakse kontekstile toetudes. Kui isoleeritud lause kuulja ei suuda kostrueerida lause ümber oma kogemuspagasist tulenevat konteksti, ei suuda ta lauset tegelikult üldse mõista või mõistab seda puudulikult.

Normaalsete rääkijate jaoks pole probleem, et nt. lauset *Flying planes can be dangerous* võib mõista käivat nii lendavate lennukite kui ka lennukitega lendamise kohta.

Pragmaatika rajaja **H. Paul Grice**'i (*Logic and Conversation*, 1975) teooria näitab, et tema poolt pakutud implikatuuri mõiste on suuresti sõltuv samast ilmse konteksti mõistest.

Ilmse konteksti kujutelm ning Katzi ja Fodori argumendid täieliku kontekstiteooria asjus tõstsid päevakorraks tähtsa küsimuse keeletundmise ja maailmatundmise vaheliste piiride kohta, e. teisiti: keelelise ja entsüklopeedilise teadmuse suhete kohta.

Siit siis moraal, et semantiline teooria ei saa rääkijate maailmatundmist kuidagi kõrvale jätta. See probleem tõusis tegelikult juba 50-ndail aastail — **Y. Bar-Hilleli** töödes masintõlke kohta: hea tõlkimismasin ei saa opereerida pelgalt puhtkeelelise infoga, vaid peaks kätkema ka n-ö. üldisi teadmisi maailma asjade kohta.

Hiljem lahenes see maajagamise ajutiselt nii, et ühes lõikes "puhtkeeleline" tasand jäi semantika asjaks, maailmatundmine ja suhtlemisreeglite tundmine pragmaatika asjaks; teises lõikes semantika ise jagunes nn. autonoomseks ja nn. mitteautonoomseks semantikaks. **Autonoomne semantika** (nt. Katzi ja Fodori oma) eeldab selget vahetegemist semantilise pädevuse ja semantilise kasutuse (*competence / performance*) vahel. Semantiline kompetents eeldab keeleliste tähenduste tundmist, semantiline "kasutamine" eeldab keelevälise tähenduste tundmist. Viimane pool püütakse semantika uurimisväljast välja viia. **Mitteautonoomne semantika** väidab, et pole mingit selget piiri, kus keeleloogiline tähendamine lõpeb ja pragmaatiline või teadmusel põhinev tähendamine algab.

Raskin ütleb, et tema teooria eesmärgiks on arvestada iga lause tähendust igas kontekstis, kus see esineb. See ei eelda küll mingit täielikku maailmakirjeldust ja annab endale aru piirist keeleteadmuse ja maailmateadmuse vahel, kuid püüab lükata semantika võimupiire avaramaks. Raskin on veendunud, et ainult kontekstile orienteeritud teooria suudab toime tulla sõnalise huumori semantilise kirjeldamisega.

2. Kontekstuaalse semantika elemendid

Katzi ja Fodori teooria elemendid on sõnastik ja projektsioonireeglid. Sõnastiku e. leksikoni funktsioon on modelleerida sünnipärase rääkija teadmuse sõnade tähendustest. Projektsioonireeglite funktsiooniks on modelleerida sünnipärase rääkija võimet kombineerida sõnade tähendustest lausete tähendusi.

Eelnevast arutelust on aga selge, et lausetähenduste tuletamisel peab semantiline teooria minema väljapoole üksisõnade tähendustest, ta peab olema võimeline lause õige mõtestuse leidmiseks suhestama lauset naaberlausetega, aga ka arvestama lauseist väljaspoolset semantilist informatsiooni. Nt. lause *Mary tuli tuppa ja kõik mehed olid temast võlutud juba enne, kui nad maha istusid* mõistmine eeldab, et teatakse midagi kombest daamide sisenemisel püsti tõusta; lause *Mary nägi musta kassi ja läks jalamaid koju tagasi* mõistmine eeldab, et teatakse, et musta kassi nägemist on peetud halvaks endeks jne. Kui sellist infot pole võtta, võib lausete mõtestamine olla raske — nt. lause *Mary tuli tuppa ja kõik mehed olid temast võlutud juba enne, kui nad aevastasid* (!?)

Leksikavälise info sissetoomist semantikteooriasse soovitati juba 60-ndate aastate lõpupoolel — nt. **J. F. Staal** *Some semantic relations between sentoids* (1967) ja **Yehoshua Bar-Hillel** *Dictionaries and meaning rules* (1967): nood nn. tähendusreeglid peavad küündima väljapoole leksikoni ja projektsioonireegleid.

Järgmisena ilmusid pildile **presupositsioonid**, mida eespool juba põgusalt mainiti. Et lause saaks olla tõene või väär, peab tema presupositsioon olema tõene: nt. lausel ja ta eitusel on tihti ühine presupositsioon — nii lause *Ma mõtlesin teda solvata* kui ka lause *Ma ei mõelnud teda solvata* presupositsioon on 'Ma solvasin teda'. [Kas ikka on??]

Paul & Carol Kiparsky (*Fact*, 1971) tegid vahet **faktitiivsete** ja **mittefaktitiivsete** verbide vahel: faktitiivsed *kahetsema, et x; mõistma, et x; pahaks panema, et x* jts. eeldavad, et *x* peab paika; mittefaktitiivsed *väitma, et x; oletama, et x; arvama, et x* jts. ei ütle *x*-i tõesuse kohta midagi.

George Lakoff (*Presuppositions and relative well-formedness*, 1971) andis laiema mõiste — **pragmaatiline presupositsioon**. See tähistab mitmesuguseid tingimusi, sh. individuaalseid

tõekspidamisi, mis peavad olema täidetud, et lause tunduks semantiliselt "sobivana". Nt. juba toodud väide *Minu praepann arvab, et ma olen loll* on kohane, kui ütleja jaoks kehtib presupositsioon 'Praepannid on võimelised midagi arvama'.

Semantilise rekursioonimõiste on Raskini enda poolt leiutatud ja tähendab mõneti teistsugust õigeksmõistmise eeldust: selle järgi on iga lause tähendus vähemalt kahe faktori funktsioon, need on

- 1) eelneva kõneluse mõistmise määr;
- 2) asjakohase info hulk, mida kuulja valdab.

Mida suuremad need on, seda täielikum on mõistmine. Seega lakkab mõistmine olemast "kahevalentne" (jah/ei-) funktsioon.

Raskin kasutab siin lisaks veel **semantilise rekursiooni päästiku** (*semantic recursion trigger*) mõistet: näiteks konversatsiooni 1. lauset mõistetakse lausevälise info põhjal, järgmist juba nii lausevälise info kui ka 1. lause põhjal jne. Taustinfona tulevad arvesse sh. nn. terve mõistus, loogikamudelid, hindamisskaalad, aktsepteeritud huumorimallid jpm. Nõnda moodustavad kõik laused pideva skaala kahe pooluse vahel: ühes otsas on laused, mille mõistmine ei eelda suurt midagi peale komponentsõnade endi mõistmise, teises otsas laused, mille mõistmine eeldab eelneva jutu tundmist ja paljusid samasusi rääkija ja kuulaja teadmuses, tõekspidamistes jm-s.

Semantilise rekursiooni päästikud võivad olla lihtsamat või keerukamat loomu. On nt. grammatilised päästikud: *John came up to Mary. He was smiling* — on pikemata selge, kumb naeratas. Leksikaalsed päästikud on keerukamad: *jne., ülalmainitud, hea / halb* jts. viitavad millelegi eelnevais lausetes ja/või tõekspidamistes.

Veel üks huvitav mõiste on **D. Gordoni** ja **G. Lakoffi konversatsioonipostulaadid**, mis on suguluses **Grice'i implikatuuridega** ja **Searle'i kaudsete kõneaktidega**. Viisakas suhtluses valitseb näiteks tava asendada käske küsimustega [sama modaliteedivahetus on laialt käibel retoorikas üldisemalt, sh. fraseoloogias ja vanasõnades]. Nt. *Kas te ei saaks mulle soola ulatada?* — adekvaatne reageering sellele lausele on ulatada küsijale soola, mitte vastata *Jah, ma saan ulatada* või *Ei, ma ei saa ulatada*.

[Konversatsioonipostulaate võidakse rikkuda ka meelega ja tulemuseks on sel korral tihti nali. Näiteks ühel Emakeele Seltsi rahvaluulesektiooni koosolekul küsis Udo Kolk pärast üht ettekannet Ingrid Sarvelt, kes koosolekut juhatas, kas küsimusi võib esitada. Sarv ütles: "Loomulikult võib. Küsi aga!" Kolk vastas, et ta ei tahtnudki küsimusi esitada, vaid ainult teada, kas neid võib esitada.]

Võimaliku maailmamõiste on laenatud lingvistikasse matemaatilisest loogikast ja see tähistab domeeni, mille kohta väited defineeritakse. Lihtsamalt öeldes on need kõigi võimalike või mõeldavate situatsioonide hulga. Nt. sõnade *hea, armastus, tõde, Jumal* tähendused, ütleme, Shakespeare'i maailmas ja kaasaegses maailmas ei pea sugugi ühte langema.

Selliseid vahendeid on nimetatud muidki. **Searle** rõhutab nt. seda, et häireteta suhtlemiseks on tähtis, et suhtleja taustinfo (teadmiste, tõekspidamiste) ühisosa oleks piisavalt suur.

Raskin kurdab, et ühtki neist kenadest vahenditest pole seni inkorporeeritud mõnda formaliseeritud semantilisse teooriasse. [Praeguseks see enam nii ei ole.]

3. Semantilise teooria formaat

See formaat koosneb Raskini teoorias kahest komponendist:

- 1) **leksikon** — so. leksikaalne info, see, mis puudutab üksiksõnade ja denotaatide või designaatide suhteid;

- 2) **kombinatoorsed reeglid**, mille järgi sõnade tähendused kombineeritakse terviklausete semantilisteks representatsioonideks.

See tuum on lõppeks ka keeleväliseid komponente arvestavate teooriate sees. Nii või teisiti põhineb leksikoni lülitamine semantilisse teooriasse uskumusel, et üksiksõnal ON tähendus väljaspool mistahes lauset. See on aga olnud lingvistikas ja keelefilosoofias sajandeid vaieldavaks küsimuseks.

L. Wittgensteinnäiteks on kahelnud, kas sõnal kui sellisel on omaette tähendus: sõna tähenduse all mõeldakse ikkagi selle sõna kasutamist keeles. **John R. Firth** (*Modes of Meaning*, 1951) näib lingvistidest seda seisukohta jagavat: *pime* tähendab ainult selle sõna võimet kombineeruda lausetes

sõnadega nagu *öö* jts., ja ei midagi enam.

Seda vastuolu on püütud ületada, eristades sõnal eksplitsiitset ja implitsiitset tähendust.

Ka behavioristlikud ja uusbehavioristlikud semantikud on määratlenud tähendust kasutamise terminites, kas siis püüdes seda mõistet lingvistika valdkonnast välja nihutada või sinna sisse jätta.

Leonard Bloomfield (*Language*, 1933) näiteks ütleb, et mingi sõnavormi (või üldse keelevormi) tähendus on "situatsioon, milles rääkija selle lausub, ja vastus, mille see kutsub esile kuuljas". Kuid situatsioonil võib Bloomfieldi järgi olla nn. mittedistinktiivseid kui ka distinktiivseid tunnuseid ja sedakaudu me jõuaksime uuesti mõttekäiguni, et mõned neist joontest on ühised absoluutselt kõigile situatsioonidele, milles teatavat sõna üldse võidakse kasutada, ja nimelt neid jooni võiks siis lugeda sõna tähenduseks — sellega oleks sõna siis ikkagi situatiivsuse küljest taas lahti sõlmitud.

Üldiselt inimese meel näib möönvat, et sõnadel siiski ON omaette tähendused.

Põhimõtteliselt sama küsimuse võib tõsta ka lausetähenduste kohta. Sisulist vastuolu sõna "seesmise" (kontekstivaba) ja kontekstuaalse või kasutusliku tähenduse vahel ei olegi.

Skriptidel põhinev semantigateooria arvestab leksikoni, kuid erinevalt sellest, kuidas see toimus "kitsastes" formaliseeritud teooriates. Õieti on see viis hästi kokkusobiv vaatekohtadega, et kasutamine ongi tähendus.

Kombineerimisreeglite järgi väljaarvutatud lausetähendused peaksid ühtima sünnipärase rääkija keeleintuitsiooniga. St. mitmetähenduslikule lausele peaks varutama mitu tõlgendust, anomaalsele lausele ei ühtki ja parafraasid peaksid saama samased tõlgendused. Skriptikeskne teooria lisab neile elementaarnõuetele veel mitmeid omapoolseid:

- 1) teooria peab näitama mitmemõttelisuse allikaid eksplitsiitsemalt kui senised teooriad;
- 2) teooria peab olema suuteline andma mitmemõttelistele lausetele ühemõttelised tõlgendused, kui kõneline või väline kontekst on ühemõtteline;
- 3) ta peab suutma näidata semantilise anomaalsuse allikaid paremini kui senised teooriad;
- 4) ta peab andma põikuvale lausetele semantilised tõlgendused, mis on lähedased nendele, mille annaks sünnipärase rääkijate keelevaist;
- 5) peab tootma assotsiatsioone, mis on lähedased neile, mis tekivad rääkijate meeltes;
- 6) peab suutma küsida täiendavat infot, kui lause selleks põhjust annab, ja vastata neile küsimustele, kui see info on rekursiivselt saadaval;
- 7) peab suutma näidata ja tõlgendada implikatuure seal, kus need on olemas, ja potentsiaalseid implikatuure, kus iganes võimalik;
- 8) peab suutma avastada lause presupositsioone, kui neid on;
- 9) peab suutma iseloomustada maailma, kus lauses kirjeldatud situatsioon aset leiab, aspektides, mis antud lause jaoks on asjakohased.

Lühidalt, teooria peab varuma vahendid lause konteksti teatud osade formaliseeritud arvestamiseks.

4. Skriptipõhine (*script-based*) leksikon

Skript on suur kamakas semantilist informatsiooni, mis mingit sõna "ümbriseb" või mille see sõna esile kutsub. Skript on kognitiivne struktuur, mis on sisestatud sünnipärasesse rääkijasse ja mis esindab tema teadmuse teatava väikese maailmaosa kohta. Igal rääkijal on oma suur "**terve mõistuse**" skriptide repertuaar, mis esindab ta teadmuse teatavate rutiinide, standardprotseduuride, põhisituatsioonide kohta: mida inimesed teatud olukordades teevad, kuidas nad seda teevad, mis järjekorras jne. Lisaks on igaühel **individuaalseid** skripte, mis tulenevad ta isiklikust taustast ja subjektiivseist kogemustest, samuti **piiratud** skripte, mis on tal ühised teatud rühma teiste liikmetega, nagu perekond, naabrid, kolleegid jts.

Skripte on nimetatud ka *skeemideks*, *freimideks* jm. viisil. Neid mõisteid kasutatakse peale lingvistika laialt ka psühholoogias, sotsioloogias, antropoloogias, tehisintelligentsi alal, hariduses.

Formaalselt on skript graaf või võrk, mis koosneb leksikaalseist sõlmedest ja neid ühendavaist semantilistest linkidest. Õieti moodustavad mingi keele skriptid nidusa tervikvõrgu. Lingid iseloomustavad suhteid sõlmede vahel, sageli rollidena, mida üks sõlm mängib teise suhtes.

Kaks tähtsat parameetrit skriptide juures on **distsants** ja **rõhk** (*emphasis*). Esimene väljendab suhtelist kaugust sõlmede vahel (see võib olla eri puhkudel väga erinev). Teine rõhutab teatud sõlmi mõnede teiste suhtes: rõhutatavad sõlmed on siis kesksed komponendid nende teiste kogutähendustes.

Skriptid kätkevad palju sellist infot, mida tavapärased seletavad sõnaraamatud ei anna.

Skriptidesse kuulub ka mitmesuguseid abstraktse tähendusega sõlmi: 'objekt', 'subjekt', 'tegevus', 'vahend', 'materjal', 'hüponüüm', 'ekvivalents', väärtus jmt. Teooria võib selliste menetlemiseks kasutada kaht erinevat viisi:

1) nad võidakse esitada standardsete semantiliste **suhetena**, mis püütakse hoida enam-vähem samal abstraktsustasemel;

2) võidakse postuleerida abstraktsed **mitteleksikaalsed sõlmed**, mis vastavad ühele lingitüübile või alltüübile, nõnda et kõik vajalikud leksikaalsed sõlmed on ühendatud nende mitteleksikaalsete sõlmedega nimetute linkide kaudu — nt. iga verb oleks ühendatud nimetu lingi kaudu mõne mitteleksikaalse sõlmega 'subjekt', mil on selle verbi jaoks sobivad omadused.

Mõlemal neist on sarnasust **Ch. Fillmore**'i omaaegse **süvakäände** mõistega. Igal juhul aga on tulemuseks mitmemõõtmelised graafid, mille projektsioonid füüsilisse ruumi saavad olla väga lihtsustavad, kuid mis ise on teisalt keeruka tõeluse väga lihtsustatud mudelid. Iga sõlm (st. sõna) tekitab assotsiatsioone teiste sõnadega, kuid ühtedega ("lähematega") tugevamaid, teistega ("kaugematega") nõrgemaid.

5. Kombineerimisreeglid

Iga sõna evotseerib ühe või mitu skripti, millesse ta kuulub. Mitmetähenduslik sõna kuulub kahte või enamasse domeeni. Kombineerimisreeglite põhifunktsioon on kombineerida mingis lauses ettetuleva sõna poolt ergastatud skriptid mingiks kokkusobivaks ühendiks või ühenditeks.

Iga konkreetse skripti valikul mingi konkreetse sõna tõlgendamiseks arvestatakse ka skripti markeeritust (so. tavalisust, sagedust): tavalisemad on markeerimata, haruldasemad markeeritud. Kui pole põhjust valida markeeritud skripti, valitakse markeerimata skript.

[Raskin toob ka konkreetseid näiteid kombineerimisreeglite rakendamise kohta, kuid loobun siinkohal nende refereerimisest, kuna nende rakendusi demonstreeritakse edaspidi otse naljanäidetel, kus pildid tulevad huumorianaalüüsi mõttes reljeefsemad.]

6. Semantilise teooria õigekstunnistamine ja hindamine

Mistahes keeleteooria lõppeesmärk on kirjeldada keele aluseks olevaid mentaalseid mehhanisme, ehk realistlikumalt: modelleerida sünnipärase rääkija keelekompetentsi mõnes olulises aspektis. Hea semantiline teooria peaks suutma kirjeldada ühtaegu võimalikult mitmeid rääkija semantilisi võimeid: grammatilisusteadvust, tõeväärsusteadvust, presuposiitsiooniteadvust, koherentsiteadvust, kontekstiteadvust, sobivusteadvust jne. Ning teooria peab kannatama testimist võimalikult suure hulga eri tüüpi lausete peal. Deskriptiivselt adekvaatne teooria võib olla liiga jäme või pealiskaudne. Seletuslikult adekvaatse(ima) teooria valikul on kaaluksiks ikka seesama vastavus naturaalse rääkija intuitsioonile.

Skriptide formaadi ja sisu testimine on tähtis osa õigekstunnistamise protseduurist. Üks häid kriteeriume on eeldus, et kui teooria lubab tekkida lausetel, mida sünnipärase rääkija vaist peab veidrateks ja põikuvateks, siis on midagi arvestamata jäetud. **Grice**'i nn. **kooperatiivsuspõhimõtte** järgi teeb iga taolise veidra lause kuulja jõupingutusi, et mõtestada lauset nii normaalsena kui võimalik. Kui diskursuses pole signaale selle kohta, et tegu on nt. kujundliku kõnega, siis loeb kuulaja lause anomaalseks. Kõik anomaaliad pole võrdselt tugevad või drastilised.

Mingi jupi semantilise info lülitamist skripti võib lugeda õigustatuks, kui eksisteerib lause, mis on skripti selle "kohaga" vasturääkiv ja ainuüksi sel põhjusel peaks loetama põikuvate hulka. Või teistpidi: kui intuitsiooni jaoks semantiliselt ebanormaalne lause EI satu vastuollu skripti ühegi elemendiga, siis on skript puudulik ja teda tuleb täiendada.

Nagu öeldud, kasutatakse skripte laialt ka väljaspool lingvistilist semantikat. Kuid kuskil mujal peale lingvistilise semantika pole tehtud mingeid süstemaatilisi jõupingutusi postuleeritud skriptide formaadi ja sisu testimiseks, vaid skriptid postuleeritakse ühe teatud ülesande jaoks *ad hoc* ega kontrollita saadud konstruktsiooni töövõimet väljaspool seda konkreetset ülesannet.

On võimalik luua süsteeme (nt. arvuteid), mis teatud kitsas lõigus või pinnapealsel tasemel on võimelised imiteerima inimese kõnelist käitumist, reaktsioone teatud sisenditele, ja niiviisi esmapilgul kedagi lollitama. Kuid neis reageeringuis puudub sügavam pragmaatiline mõte ja nad ütlevad üles veidigi ebatavalisemalt ülesseatud tingimuste korral.

Üks dramaatilisemaid näiteid oli **J. Weizenbaumi** poolt 1966. a. kirjutatud programm *Eliza*, mis simuleeris psühhoanalüütiku vestlust patsiendiga, kus inimene oli patsiendi rollis ja masin arsti rollis. Nt. lausele *Ma tunnen oma emast nii suurt puudust...* reageeris Eliza repliigiga: *Rääkige mulle lähemalt oma perekonnast!*, kusjuures ta ei mõistnud talle tipitud lause sisust vähimatki, vaid oli pelgalt õpetatud reageerima mingi triviaalse repliigiga sõnale *ema*, ja kui Raskin tippis talle lause *Ma ei tunne oma emast puudust ja mulle ei meeldi rääkida oma perekonnast*, siis soovitas ta kummatigi rääkida oma perekonnast ja laskis end niimoodi tagasi lollitada.

[**Haldur Öim** on oma töödes kirjeldanud teisigi sedalaadi imitatsioone.]

Selliste süsteemide ja teooriate kontrollimisega seondub tõsine probleem — so. teostatavuse (või võimalikkuse) probleem. Sel on vähemalt kaks tahku:

- 1) lahendamis- või otsustamisprobleem (*resolution problem*), so. võimalus eristada skripte miteskriptidest;
- 2) finiitsusprobleem — see, kas on üldse mõistlik arvata, et semantiline teooria ja selle leksikon peaks olema seotud teatava lõpliku ja enam-vähem täieliku skriptide kogumiga.

Kumbki neist pole senises lingvistikas õieti probleemina tõusetunudki.

Finiiitsusprobleem seondub näiteks semantikute seas levinud pessimistliku arvamusega, et kuna on võimatu konstrueerida ja mingisse keeleteooriasse inkorporeerida inimeste teadmiste kogumit maailmast tervikuna, siis ja seetõttu on ka skriptikeskse teooria arendamine perspektiivitu.

Raskin arvab, et see eeldus on õige, aga järeldus, mis sellest tehakse, ei ole. Kogu meie tsivilisatsioon on tegelikult tohtu hulka skripte ja mida rohkemat hulka neist keegi valdab, seda sügavam on ta mõistmine — ka naljade, kujundkõne jmt. asjade mõistmine toimub skriptide vahendusel. Pealegi pole töövõimelise skriptipõhise semantikteooria loomiseks üldse vaja haarata sellesse kõiki võimalikke skripte.

Raskin nimetab lõpetuseks kolm teostatavuse aspekti seoses ta enda poolt arendatava teooriaga.

1. On võimalik kergesti postuleerida teatav arv skripte mingi lingvistilise probleemi lahendamiseks, mis skriptide poole pöördumata oleks võimatu: kasvõi eeltoodud näited, kus Mary nägi musta kassi või mehed olid Maryst võlutud, enne kui jõudsid maha istuda.
2. Skriptide abil selgub olevat viljakas uurida mõne loomuliku keele mõnd kitsamat allkeelt, kus maailma piirid on ahtamad ja skriptivaru väiksem (nt. jalgpallireportaaži, teaduskeelt vm.).
3. Kena heuristiline protseduur skriptide leidmiseks on võrrelda leksikonides antavaid tähendussetusi rääkijate semantilis-pragmaatilise intuitsiooniga.

IV. SEMANTILINE HUUMORITEOORIA

1. Põhihüpotees

Põhihüpotees on see, et teksti võib lugeda naljakaks (täpsemalt: *single-joke-carrying*), kui on täidetud kaks tingimust:

- 1) tekst on täielikult või osaliselt kokkusobiv kahe eri skriptiga;
- 2) need kaks skripti on omavahel mingis mõttes vastandlikud.

Raskin meenutab taas juba tsiteeritud nalja patsiendist, kes küsis bronhiaalse sosinaga, kas arst on kodus, ja ütleb, et see asub siis n-õ. arsti skripti ja armukese skripti lõikekohal: alustatakse arsti skripti

järgi, jätkatakse aga armukese skripti järgi, ning need skriptid on paljuski mõttes vastandlikud, kuid neil on teisalt ka ühisosa (sosistamine, sissekutsumine).
See ühisosa ja lõikumine on nalja tingimatud, kuid mitte piisavad eeltingimused.

2. Naljarääkimine kui "mitte-heauskne" kommunikatsioon

See "mitte-heauskus" tekib nelja eri situatsiooni kombinatoorikana:

- 1a) rääkija teeb nalja kavatsematult;
- 1b) rääkija teeb nalja kavatsetult;
- 2a) kuulaja ei oota nalja;
- 2b) kuulaja ootab nalja.

1. juhul rääkija on siiras ja tõsine, nali on ootamatu. Grice'i kooperatiivsuspõhimõtte järgi kõneleja usub, et see, mida ta räägib, on tõene ja oluline, kuulaja eeldab seda samuti. Kui kuulajal ebaõnnestub teksti ses vaimus mõtestada, püüab ta otsida mõnd vähemilmset tõlgendust, kuid kooperatiivsuspõhimõtet säilitades.

2. juhul rääkija annab endale aru sellest, mis ta teeb, kuid jätkab juttu, hoolimata skriptikonfliktidest, mis selles ette tulevad. St. ta tegeleb ebaseiira kommunikatsiooniga. Ta jutu eesmärgiks pole edasi anda mingeid vahetuid "teateid tegelikkusest", vaid kuulajat naerma ajada.

3. juhul kuulaja ei oota nalja ja püüab asja võtta siira infona. Kui see ei õnnestu, hakkab ta otsima teisi tõlgendusvõimalusi ja jõuab usutavasti mõistmisele, et tehakse nalja — liiati et meie kultuuris on nali sotsiaalselt märksa vastuvõetavam käitumisvorm kui nt. valetamine ja palju sagedasem kui nt. näitlemine.

4. juhul kuulaja teab ette, mis toimub, ja on nalja lainele häälestatud. Ta mõistab algusest peale nalja naljana või vähemalt püüab seda teha.

Kui mõlemad pooled võtavad asja siiralt, on põhimõtteliselt võimalik mingi mittehumoristlik lahend, liiati kuna sünnipärased rääkijad tavatsevad kahemõttelisused "ühemõtestada", nagu öeldud. See võib peale nalja juhtuda muudegi modaliteedimuutuste korral.

Kui rääkija on siiras, kuulaja aga eeldab nalja, võivad taas tekkida mitmeis kombinatsioonides häired. [Mäletan, et ETV püüdis kunagi teha tõsimeelseid, lüürilis-filosoofilises toonis klippe Ervin Abeliga. Abeliga seotud eelootused olid aga nii tugevad, et neid intervjuusid oli äärmiselt ebamugav kuulata. Ning ka Abelil endal oli raskusi sellega, et end oma tavalistest stereotüüpidest välja murda.]

Juhtu, kus vastuvõtja on siiras, rääkija aga mitte, esindavad tüüpiliselt nt. keerdküsimused.

Ja lõpuks: kui mõlemad on teadlikult naljalainel, hakkab Grice'i kooperatiivsusprintsip järele kenasti tööle, ainult et mingil erilisel, spetsiifilisel moel.

Raskin nimetab siin ära ka "siira kommunikatsiooni" maksimiid e. pragmaatilised reeglid:

Kvantiteedi maksim:anna optimaane hulki infot.

Kvaliteedi maksim: räägi seda, mida arvad olevat tõe.

Relevantsusmaksim: räägi vaid seda, mis on oluline.

Viisimaksim: ole sisutihe, räägi parimal võimalikul moel.

Naljarääkimise maksimiid on veidi teised:

Kvantiteedi maksim:anna täpselt niipalju infot kui nalja juures vaja.

Kvaliteedi maksim: räägi ainult seda, mis "naljamaailmas" on aktsepteeritud.

Relevantsusmaksim: räägi ainult seda, mis nalja jaoks on oluline.

Viisimaksim: räägi nii, et nali võimalikult hästi peale läheks.

Kuid vastastikuse arusaamise eeldused on igatahes — kuigi uuel tasandil — loodud.

Kui rääkija ei järgi maksime piisavalt hästi, võib nali kui ka siiras kommunikatsioon ebaõnnestuda. Oluline analoogia siira jutu maksimide ja naljamaksimide vahel on ka see, et kummadki ei seleta, millised mehhanismid just tingivad nende olemasolu ja järgimise. Maksimiid ei seleta siis iseendast eriti palju nalja semantilisi mehhanisme kui selliseid.

[Vrd. küll nt. **Seppo Knuuttila** viidet **Umberto Eco** mõttekäikudele selle kohta, et "siira suhtlemise" enda maksime rikkudes on võimalik nalja teha (nt. keerdküsimusi üles ehitada), kuna need maksimiid istuvad meie

meeles nii sügavalt, automaatselt ja teadvustamatult, et me nende olemasolu ei märkagi.]

Raskin kordab veel üle, et "meie kultuuris" on nali tõerääkimise järel järgmisena aktsepteeritav kõnelemismood, palju aktsepteeritavam kui nt. valetamine. Ja siis ka nt. juhul, kui rääkija taust on kuulaja omast väga erinev, kaldub kuulaja häirete korral tõlgendama juttu pigem naljana kui et püüab mõista rääkija tausta eripära.

3. Skriptide ühisosa

Raskin vaatab nüüd sama arsti ja armukese juttu veelgi lähemalt.

Nali algab justkui ohutult. ARSTI skript luuakse selgesti, võtmesõnad on *arst, patsient, bronhiaalne*. Ka patsiendi küsimus on igati normaalne (arvestades muidugi, et jutt peaks olema ajast, mil arstid võtsid haigeid vastu kodus). Naise eitav vastus on samuti loomulik. Selle hetkeni ei näi olevat seigal, et ta on noor ja kena, mingit tähtsust, kuigi ta ARSTI skripti otse ei kuulu. "Tulge sisse!" -osa peab aga kuulaja tähelepanu kindlasti köitma. Ta ootaks ehk, et järgneb: "...ta tuleb varsti" vmt. — kuid ei järgne. Ja veel: naine sosistab! Ehk maksiiimide termineis: siin näib toimuvat kvantiteedi maksiiimi ilmne rikkumine, ja veel korraga justkui kahes suunas: ühelt poolt antakse justkui liiast infot (*noor, kena, sosistab*), teisalt justkui liiga vähe: naine kutsub patsienti sisse — miks?

Siin on kuulaja jaoks pöördepunkt: ARSTI skripti raames jätkamine ei õnnestu. Tegelikult selguvad ARSTI skripti "varjus" sisetoodud, näiliselt fakultatiivsed või maksiiime rikkuvad osad olevatki sild üleminekuks teisele skriptile ja ühtlasi abiks selle teise skripti identifitseerimisel. Noor ja kena naine... meest pole kodus... sosistab... kutsub võõra mehe sisse... — see on ju ARMUKESE skript! Selles uues valguses tõlgendub ka bronhiaalne sosin ümber.

Skriptide kattumise või ühisosa suurus eri naljades võib olla erinev (toodud näites on ta Raskini arvates midagi keskmist). See kattuvus võib olla ka üsna täielik: tekstis pole siis üldse selliseid elemente, mis kummagi skripti seisukohalt oleksid võõrad või liiased või puuduksid. Sellised juhud pole, tõsi küll, kuigi sagedased — vast lause naisest, kes enne tavatses palju viiulit mängida, aga kui lapsed tulid, siis palju enam ei saanud. [Järgmine lause laste abi kohta lõhub aga selle skripti ju ikkagi kaheks skriptiks: n-ö. MUUSIKA skriptiks ja (HÄIRIVA) MÜRA skriptiks, ja ühtlasi antakse mõista, kumba vähemalt teine ütleva (või äkki siis ühtaegu ka esimene?) justkui silmas pidas.]

★ "Kes oli see džentelmen, kellega ma sind eile õhtul nägin?" — "See polnud džentelmen, vaid senaator."

See nali on tervikuna ühituv nii skriptiga SENAATORID ON DŽENTELMENID kui ka skriptiga SENAATORID EI OLE DŽENTELMENID [ja ohhoo! — Raskin näib ühtlasi kaude lisavat, et skriptid ise võivad olla väga igasugust loomu: seni võis kujutella, nagu esitaksid nad eelkõige mingeid situatsioone või sündmustikke, nüüd tuleb välja, et nad võivad esitada ka nt. üldistavaid otsustusi!]

Või nt. jutt vanaldasest bordellikundest, kes soovis kannatlikku tüdrukut — Raskin arvab, et see jutt sobib samahästi SEKSI kui ka IMPOTENTSI skriptiga. [Tõesti, semantiline väli on sama, kuid teatud kindla tüdruku soovimise motivatsioon tõlgendub erinevalt. Skriptid on Raskinil "pealkirjastatud" vahel kaunis ükskõikselt või hooletult.]

Või ka jutus poola ja tšehhi koera kohta — Raskin ütleb, et HAUKUMISE ja KURTMISE [või pigem KRITISEERIMISE?] skriptid sobivad siia pea võrdselt hästi. [See väide tundub veidi imelik. Siin on tegu millegagi, mida võib nimetada ka allegooriaks, mis põhimõtteliselt on metafoorne kujund, kus lõikuvad üleüldse kaks väga üldist skripti: INIMMAAILMA (VAJADUSTE) skript ja KOERAMAAILMA (VAJADUSTE) skript, kui selliseid tohiks välja eristada; *haukumine* on väga produktiivne metafoor paljut laadi "negatiivse rääkimise" kohta.]

Sagedamini küll on üks skriptidest tekstiga paremini kokkusobiv kui teine. Näiteks:

★ Üks inglise piiskop sai ühelt pastorilt sellise kirjakese: "Milord, teatan kurbusega oma naise surmast.

Kas Te ei saaks saata mulle järgmiseks nädalavahetuseks asendaja (*substitute*)?" [Ju ehk pole see nali väga hästi tõlgitav? Ju ehk on inglise *substitute* eriti täpselt kahemõtteline — nii 'asendaja' kui ka 'aseaine'?]

Raskin arvab, et kiriklike tiitlite ja stilistika tõttu on tekst kokkusobivam KIRIKU kui SEKSI skriptiga. [Ju ehk ongi, kuid ehk funktsioneerib KIRIKU skript siin teatud mõttes nagu vibu, mille pealt SEKSI skript eriti jõuliselt välja lennutatakse. Meenutame, kui stereotüüpset ja tihti vaimulikele ka rahvanaljandeis seksuaalset

kõlvatust omistatakse. Idee on ehk pigem selles, et skriptivahetust võib initsieerida tõesti mitte mingi kahe skripti tegelik ühisosa, vaid lihtsalt see, et tõlgendus selle skripti raames, kus sündmustik algusest lõpuni on toimunud, annab väheütleva tulemuse, jutu "pragmaatiline koormus" tundub vähesena — st. täpselt seesama faktor, mis ajendab nt. kontekstide nn. sententsiaalmetafooride ümbermõtestamist: *Haukuja koer ei hammusta* otsene, "koortekohane" tähendus tundub liiga vähetähtis; *Kus suitsu, seal tuld* sisu tundub liiga triviaalne, et olla lihtsalt ütlus põlemisprotsesside kohta; *Mis kala keegi püüab, seda ta saab* tundub liiga tautoloogiline, et olla lihtsalt ütlus kalapüügi kohta jne. Ja ühtlasi on meie ees järjekordne näide sellest, et skriptide või skeemide semantilise ühisosa poolest osutuvad huumori semantika probleemid väga analoogilisteks metafoori semantika omadega.]

★Värviteleka vaatamisega on ainult üks häda: sa lülitad ta välja, ja maailm on jälle must-valge.

Raskin ütleb, et siin on ühisosa VÄRVI skripti ja mingi EETILISE skripti vahel. [Ju ehk sedagi, kuid teisalt on see ka lihtsalt *värviline*-sõna otsese ja figuratiivse tähenduse küsimus. Sama lugu ka nt. väljatõmmatud hamba ja unustatud asja ühisosa 'peast väljas' kohta: tegu on "peasoleku" füüsilise ja informaatilise kahetisusega, mis on teisalt taas tüüpiline metafoori konditsioon.]

Skriptikonflikt "siira" kommunikatsiooni korral tähendaks, et tekst mõtestub nonsensina. Nalja puhul seda ei juhtu, ja see on oluline erinevus nende kahe modaliteedi vahel.

4. Skriptide opositsioon

Raskini põhihüpoteesi teine pool oli mäletatavasti see, et naljas lõikuvad või osalt pealekuti sattuvad skriptid on omavahel mingis mõttes vastandlikud — nt.:

TEENIJA / ARMUKE jutus autojuhist, kelle perekonnanimi oli Darling;

SEKS / IMPOTENTSUS kannatliku prostituudi jutus;

PREEMIA / KARISTUS nõukogude anekdoodivõistluse jutus;

TARK / LOLL aforismis *Selleks ajaks, kui tark on piisavalt vana, et abielluda, on lollil piisavalt lapsi, kes teda toetavad*

jne. jne.

Mõned neist opositsioonidest on tavalised opositsioonid, kus üks liige on teise eitus või üks teise antonüüm; teised on antonüümsed kergelt parafraseeritud mõttes. Kuid põhiosa opositsioonidest näivad olevat nn. **lokaalsed antonüümid** (John Lyonsi termin): st. keelelised üksused, mis satuvad opositsiooni vaid teatava kindla diskursuse piires ja eesmärkidel. St. iga nali kirjeldab mingit "tegelikku" situatsiooni ja evotseerib mingi "mittetegeliku" situatsiooni. Mõnedel puhkudel tekib nende vastandatud situatsioonide juurde komplementaarsete situatsioonide paarist moodustuv "vari".

Nt. autojuht Darlingi jutus —

põhi-:

Leedi kutsub autojuhti perekonnanime järgi

Leedi kutsub autojuhti "Darling"

vari-:

Armuke kutsub armukest "darling"

Armuke kutsub armukest perekonnanime järgi

Või bronhiaalse patsiendi jutus:

põhi-:

Patsient tuleb arstile, et arstiga kohtuda

Patsient tuleb arstile, et arstiga mitte kohtuda

vari-:

Arsti naine kutsub armukese sisse

Arsti naine kutsub patsiendi sisse

[See konstruktsioon meenutab jälle kangesti kahe semantilise maailma vahel toimivate "diagonaalmetafooride" topeldumist vastavate skeemide täiskujudeks — nt. valvenäites *silmade vihm / taeva nutt*:

MAAILM	ALLIKAS	AINE	TERMIN
inimmaailm	silmad	vesi	nutt
meteoroloogiline maailm	taevas	vesi	vihm

Mõlemas on ühisosa või *ground* 'vesi'.]

"Tegeliku" ja "mittetegeliku" situatsiooni opositsioone näib olevat kolme tüüpi:

1. On selgelt vastandatud **tegelik, kehtiv vs. mittetegelik, mittekehtiv situatsioon**:

★ Ülemdiakon tuleb Londonist tagasi ja pihib oma arstist sõbrale: "Nagu Püha Peetrus rügasin ma öö läbi. Loodan, et nagu tema, nii ka mina ei saanud (*caught*) midagi."

Tegelikkus on see, et ta liiderdas Londonis. Ebategelikkus on see, et ta rügas ausal viisil.

2. On vastandatud **asjade normaalne, oodatud seis vs. ebanormaalne, ootamatu seis**:

Nt. jutus džentelmenist ja senaatorist on ootuspärane, et senaator peaks olema avalikkuse esindaja, seega aateline mees, seega džentelmen; ootamatult väidetakse, et senaatorid tegelikult ei olegi džentelmenid.

3. On vastandatud **võimalik või ilmne situatsioon vs. võimatu või vähem ilmne situatsioon**:

Nt. jutus autojuht Darlingist on ilmne, et leedi peaks kutsuma juhti perekonnanime järgi, ja võimatu, et leedi kõnetaks juhti "darling" (kui nad just pole armukesed).

Seejuures on igas naljas ka element, mis laseb mittetegelikku situatsiooni näida "tegelikumana", kui ta on:

ülemdiakon räägib oma seiklustest Piibli stilistikaga;

sõna *džentelmen* on tegelikult kahetähenduslik: 1) 'härra', viisakas väljend mehe kohta üldse; 2) 'aumees', 'kvaliteetne mees' vmt.;

perekonnanimi Darling on haruldane, kombinatsioonis autojuhiametiga liiati.

Raskin mõonab kohe ka seda, et piirid toodud tüüpide vahel on liuguvad [ja tõesti: nt. ülemdiakonite puhul on kindlasti ka ootuspärane (või normaalne), et nad ei liiderda; autojuhi nimi (olguigi et haruldane), väidetakse ikkagi tegelikult olnuvat Darling, ja Darling on vist ka ootamatu perekonnanimi, jne.]

Teine alus vastandlike skriptide võrdlemiseks on nendevaheline **distants**. Mõned skriptidest on teineteise lihteitused, mõned teised on normaaljuhul lihtsalt teineteisest semantiliselt kauged ja mingeil juhuslikel asjaoludel (sh. polüseemia või homonüümia kaudu) kokku satutatud. [Mõtlesin siinkohal tükk aega, pea käte vahel, kuidas üks skript võiks olla teise lihteitus, ja ei suutnudki leida sellele paremat seletust, kui et siin toimub midagi analoogilist sellega, mida alatasa on märgata "metafoori-kognitivistide" arutlustes: deklareeritakse rõhuga ja uhkelt, et siin käib jutt erandlikult skeemidest, mitte aga sõnadest või mõistetest, kuid kuskil libisetakse ikkagi rääkima tegelikult sõnadest ja mõistetest. St. oma "põlvnemist loomariigist" on raske maha salata, kuidas ka ei tahaks.]

Veel üks tähtis mõõde skriptiopositsioonide juures on see, et paljud naljad evotseerivad mõne "suhteliselt vähestest binaarkategooriatest, mis on inimelule olemuslikud" (st. et asjasse on ikka segatud tähtsaid, fundamentaalseid kategooriaid):

'reaalne / mittereaalne' (ka: 'on / ei ole'; 'tõene / väär');

'hea / halb';

'surm / 'elu';

'obstsöönne / mitteobstsöönne';

'rikas / vaene'

jts.

5. Skripti-ümberlülituse (*script-switch*) semantilised päästikud

Nagu juba öeldud, leiduvad paljudes naljades erilised "päästikud", mis lülitavad mõtestuse ühelt skriptilt teisele. Nende päästikute kaks põhitüüpi on:

1) kahetähenduslikkus;

2) vastuolu.

Nt. jälle sessamas senaatori ja džentelmeni jutus toimib *džentelmen*-sõna kahetähenduslikkus, mille kaudu tekst siirdub sängist SENAATOR ON MEES sängi SENAATOR POLE AUMEES.

Siin avaneb meile veel üks nalja kui "ebasiira kommunikatsiooni" külg. Siiras kommunikatsioonis on ambivalentsus samuti päris tavaline asi ja tuleneb nt. polüseemiast ja homonüümiast. Kuid siiras

kommunikatsioonis pannakse jalamaid toime info efektiivne ühemõttelisustamine. Naljas seevastu on mitmemõttelisus kavatsuslik. Kuid ka naljarääkimisel kehtib mingil omal tasandil "kooperatiivsuse printsiip": kuulaja tunneb mängureegleid; ta on suunitletud olema valmis kohtumiseks kahetähenduslikkusega, aktiivselt otsima teist tõlgendust jne.

Raskin märgib siin otse ka figuratiivse, metafoorse kahemõttelisuse juhtu: juba korduvalt viidatud tšehhi koera soovi *haukuda*, samuti sõna *eesel* tähendusi 'loom' ja 'loll'.

Süntaktiline (või üldisemalt: grammatiline) kahemõttelisus tuleb ette nt. jutus pastorist, kes otsis substituuti endale / oma naisele, samuti nihkena agendilt instrumendile keerdküsimuses: *Kumma käega teesse pandud suhkrut segatakse? — ? — Ei kummagagi, vaid lusikaga.*

Situatsiooniline kahemõttelisus esineb nt. jutus viiuldavast naisest ja laste abist.

Tuleb ette ka kvaasi-kahemõttelisust, mis põhineb sõnade puhtkõlalisel, mitte semantilisel sarnasusel: nt. jutus Iisraeli poliitikust, kes ajas segi sõnad *jaaguar* ja *jaanuar*.

Vasutolu-päästikuid loeb Raskin olevat "kergelt keerukama loomuga". Ta analüüsib näidet "*Nädal algab kenasti,*" ütles *kelm, keda esmaspäeval pidi hukkamisele viidama* ning ütleb, et päästik on *algab* ja see sobib kenasti kokku 'nädala' ja 'esmaspäevaga', kuid edasi selgub, et algus on ühtlasi lõpp ja seega algusest rääkida pole nagu üldse mõtetki.

[Julgeksin küll kahelda, kas see on tüüpilisim näide, sest selle nalja skriptilise koostise (ja vastanduse) on Raskin ise teisel määratlenud olevat TAVALINE (ELU)NÄDAL / SURM, ja see ei anna edasi selle nalja kvalitatiivset loomust: et tegu on nn. võllahuumoriga, eneseironiaga, äraspidise vaatenurgaga asjadele, tegelikult absurdiga, üleüldse väga raskesti tõlgenduva tekstiga. Üldjuhul aga näib vastuolu-päästik (või: -motivaator) olevat naljade "lahendamisel" tõesti väga universaalne komponent: vastuoluni jõudmine stimuleerib otsima väljapääsu, teist skripti, ja kahemõttelisuste ümbertõlgendamise stimulaator on lõppeks samuti vastuolutaju.]

Raskin juhib tähelepanu sellele, et mõnedes naljades hõlbustavad vastuolu-päästiku juures skriptivahetust mingid ettevalmistavad seigad, mida teisel ei ole: nt. esmaspäevase hukkamise naljas selliseid ei ole [ja võta või jäta — tõesti ei ole].

Vastuolu-päästiku üks variatsioon on **dihhotomiseeriv** päästik: siin on naljasse sisse ehitatud antonüümide paar. Nt. juba tsiteeritud *Selleks ajaks, kui tark on piisavalt vana, et naituda, on lollil piisavalt lapsi, kes teda toetaksid* — siiras suhtluses on *tark* 'tark' ja *loll* 'loll'. Siin seevastu nimetatakse kedagi küll targaks, kuid väidetakse ta kohta midagi sellist, mis laseb paista, et tegelikult on ta loll, ja vastupidi. [Võib siis arvata, et see nn. dihhotomiseeriv päästik esineb printsiibis igasuguse ironia korral?]

6. Naljanäite analüüs

Raskin võtab uuesti analüüsimiseks sellesama bronhiaalse patsiendi näite ja siirdub n-ö. molekulaarselt tasandilt atomaarsele.

Korratakse üle, et mängus on ARSTI ja ARMUKESE skriptid; et reaalse ja mittereaalse situatsiooni suhe on manifesteeritud tüübiga 'tegelik / mittetegelik' (st. 1. tüübiga); et skriptid ei ole teineteise täpsed eitused; et siin on obstsöönse / mitteobstsöönse dihhotoomia.

Näide on valitud kui tüüpiline või "keskmine".

Korratakse üle, et nalja skripti-analüüs põhineb järgmistel komponentidel:

- 1) pidev leksikaalne graaf, mis määrab leksikaalseile üksustele vastavad semantilised domeenid;
- 2) kombineerimisreeglid, mis ühendavad need "sõnaskriptid" ühte või mitmesse suuremasse skripti, mis on tekstiga ühituv(ad);
- 3) süsteem, mis markeerib teatud skriptid opositsioonilistena.

Raskin toob kuulsa *bachelor*-polüseemi näitena 4 skripti liitekohast: a) 'poissmees'; b) 'bakalaureus'; c) 'nooremohvitser'?; d) 'partnerita? hüljes'.

Siis võetakse Websteri sõnaraamatu järgi kõigi naljatekstis sisalduvate sõnade alltähenduste domeenid ja skitseeritakse kombineerimisreeglid, mille kaudu "sõnaskriptid" ühendatakse "tekstiskriptideks".

Nt. sõnadele *be* ja *at* sobiks ruumiline ühisosa (*at* ülejäänud domeenid on 'sihtmärk'; 'valdamine'; 'staatus'; 'põhjus'; 'mõõt').

Sõnale *home* valitakse samasuguste ühisosatugede kaudu alltäendus 'residents' (ja hüljatakse teised, nagu 'invalididekodu', 'päritolupaik' jt.).

Sõna *doctor* tõlgenduses valitakse *home*-sõnast jm. infost lähtuvalt alltäendus 'arst' (mitte aga 'akadeemiline kraad' vm.).

(Sama menetlust rakendatakse igale muulegi sõnale, kaasa arvatud artikkel *the*).

Nii saadakse patsiendi küsimuse jaoks kaks esialgu sobivat mõtestust:

- 1) 'Kas perekonnaresidenti ainuomanik, kes on **arst**, viibib füüsiliselt residentsis?'
- 2) 'Kas perekonnaresidenti ainuomanik, kel on **akadeemiline doktorikraad**, viibib füüsiliselt residentsis?'

Edasi leitakse *patsiendi* ja *bronhiaalse* juures ühisosa 'meditsiiniline', mis laseb ka *doktori* mõtestada 'meditsiiniliseks', st. 'arstiks', jne., ja seega saab kogu 1. lause lõpliku sisu:

'Keegi, keda on eelnevalt menetletud haiguse tõttu, tahab teada, kas perekonnaresidenti ainuomanik, kes on arst, viibib füüsiliselt residentsis.'

Selle 1. lause mittetriviaalsed presupositsioonid on:

- 1) patsient on inimene;
- 2) doktor on inimene;
- 3) on olemas kuulaja.

Ja lisaks tõenäolised presupositsioonid:

- 1) patsient viibib doktori residentsi uktsel;
- 2) patsient ei tea vastust oma küsimusele.

Ning järeldused (*inferences*):

- 1) patsient on mees;
- 2) patsient sosistab, sest tal on probleeme bronhidega;
- 3) patsient on ajutiselt võimetu normaalselt rääkima.

Ja tõenäolised järeldused:

- 1) patsient on täiskasvanud;
- 2) arst on patsienti enne ravinud;
- 3) patsient tahab arstiga kohtuda;
- 4) ta tahab temaga kohtuda oma kopsuprobleemide asjus;
- 5) ta tahab, et see probleem korrigeeritaks.

Ühtlasi toetub eelnev mõtestus mitmes punktis "maailma-infole" kui tagasiside- ja verifikatsioonivahendile (ka maksiimid kui sellised on iseendast seda järku asjad).

Kombineerimisreeglid toodavad ka küsimuse: 'Kes on kuulaja?'

2. lause ühemõttelisustatakse põhimõtteliselt samasuguste protseduuride kaudu, ta annab omad presupositsioonid; ta annab ka mõned olulised järeldused (sh. vastuse viimasele küsimusele), näiteks:

- 1) arsti naine on kuulaja;
- 2) arst on mees;
- 3) vastus viitab patsiendi küsimusele;
- 4) patsient ja naine räägivad omavahel;
- 5) naine tahab, et patsient tuleks tema juurde koju;
- 6) arstil ja ta naisel on üks ja seesama kodu.

Oluline tõenäoline järeldus on:

patsient ja arsti naine on kahekesi.

Asjade selles seisus võib eelneva info ja maailma-info põhjal teha mõned olulised tuletatud järeldused:

- 1) kui patsient tuleb arsti koju, siis arstiga ta ei kohtu;
- 2) kui patsient tuleb arsti koju, siis oma eesmärgid ta ei saavuta;
- 3) patsiendil pole vajadust tulla arsti koju.

Nende järelduste päästikuks on naise vastuse komponendid *ei* ja *tulge sisse*.

Nüüd seavad kombineerimisreeglid otsustava tähtsusega küsimuse: 'Miks arsti naine patsiendi sisse kutsub?' Ainuke vastus, milleni saab jõuda pelkade kombineerimisreeglite abil, on: 'Arsti naine ei mõista, et sisse tulles patsient ei saavuta oma eesmärgi'.

Seega: naise tõlgendus situatsioonist peab olema sootuks teine ja senine tõlgendus mõtestub nimelt patsiendi-poolse tõlgendusena; naise-poolsele tuleb alles sisu leida. Ühtlasi siis lükkavad kombineerimisreeglid tagasi (seni võimaliku) hüpoteesi, et tegu on "siira" kommunikatsiooniga. Edasi asutakse otsima sobivat alternatiivset skripti, millele üle minna. Selletarvis skitseeritakse algoritm või "programm", mille blokkiskeem oleks u. järgmine:

1. Mine tagasi ja püüa otsida mõnd teist skripti või sõlme, mis sobiks kokku enam kui ühe sõnaga tekstist; mine astmele (2).
 2. Kui selline skript leidub, mine astmele (5), kui ei leidu, mine astmele (3).
 3. Järgi vastandlikkuse suunist: proovi võimalusi mitmes eri suunas järgemööda; kui leiad, mine astmele (5); kui ei, kuuluta välja nurjumine ja mine astmele (4).
 4. Eelda, et tekst pole nali, ja katseta mõnd muud "ebasiira" kommunikatsiooni moodust (nt. valetamist).
 5. Kontrolli, kas uue skripti hüpotees sobib tekstiga tervikuna; kui sobib osaliseltki, mine astmele (6); kui ei, kuuluta välja nurjumine ja mine astmele (4).
 6. Järgi vastandlikkuse suunist ja katseta võimalikke skriptipaare selle põhjal; kui sobiv opositsioonitüüp leidub, mine astmele (7); kui ei, mine astmele (4).
 7. Tunnista tekst naljaks, mis esindab valitud opositsioonitüüpi valitud skriptide vahel.
- Raskin juhhib tähelepanu sellele, et taoliste otsingute puhul on võimalik kasutada kaht tüüpi skripte — **atemporaalseid** ja **temporaalseid** (mida on nimetatud ka *stsenaariumideks*), ning annab mõista, et viimased on mõisteliselt paindlikumad. Raskin soovib alternatiivse skripti leidmiseks otsida tekstist elemente, mis on algse skriptiga vähem seotud, selle raames n-ö. fakultatiivsed (antud näites *noor, kena, naine, sosin, "tulge sisse"*).

Niisiis jõuame lõpuks edukalt ABIELURIKKUMISE või SEKSI skripti juurde.

Raskin kordab siin põhilised opositsioonipaarid, mis asjaomaste naljaskriptide tunnuskonnas tihti ilmnevad — nt. dihhotoomia 'reaalne / mittereaalne' põhiliste esinemistüüpidega:

Kui skript ~ stsenaarium (1) on....:	... siis skript ~ stsenaarium (2) on....:
(1) tegelik (<i>actual</i>)	mittetegelik
(2) normaalne	võimalik
(3) võimalik	võimatu

või muude sagedaste "loomulike" opositsioonipaaridena:

Kui skript ~ stsenaarium (1) on....:	... siis skript ~ stsenaarium (2) on....:
(1) heaga seotud	halvaga seotud
(2) eluga seotud	surmaga seotud
(3) mitte-seksiga seotud	seksiga seotud
(4) mitte-rahaga seotud	rahaga seotud
(5) kõrge moraalse "statuuriga" seotud	madala moraalse "statuuriga" seotud

7. Huumoriteooriate skriptipõhine tõlgendus

William Hazlitt pikas "naerdavate asjade" nimistus, mida eespool refereeritud, on Raskini arvamust mööda heas kooskõlas reaalse / mittereaalse kolme põhitüübiga, mida ta eristas, järgmised puhud:

tegelik / mittetegelik: karikatuuride pudelninad, raehärra täispuugitud figuur;

võimalik / võimatu: "see, mida me ei usu";

normaalne / ebanormaalne: kõik ülejäänud [?!].

Samuti **Freudi** jt. teoretikute vahetegemised huumorile suunitletud ja huumorit tõrjuvate (või huumorimeelsete ja -meeletute) inimeste vahel:

Huumorimeelsed:	Huumorimeeletud:
(1) siirduvad hõlpsasati "siira" kommunikatsioonimoodi juurest naljamoodile	tõrguvad naljamoodile siirdumast

(2)	valdavad enamat hulka skripte opositsiooni panekuks	valdavad vähemat hulka skripte...
(3)	valdavad enamat hulka opositsioonivahekordi skriptide suhestamiseks	valdavad vähemat hulka opositsioonivahekordi...

Vähene võimekus skriptide ja opositsioonide leidmisel võib tuleneda eespool nimetatud faktoreist: inimene võib olla keskendatud mentaalsele tegevusele, mis on kokkusobimatu "ebasiira" kommunikatsioonitüübiga; tal võib olla tugevaid emotsioone mõnede skriptide või vastandamisviiside suhtes jne. Nt. tugevasti tabueeritud inimesele ei tundu tabualused ained naljakatena, takistuseks võivad olla religioossed eetikanormid vm.

Kommunikatsioonimoodid ja nende vaheldatavus on tingitud osalt psüühilistest, osalt sotsiaalseist faktoritest, skriptide ja vastanduste varu sõltub ka inimese individuaalsest elukogemusest. Rääkija ja kuulaja keelekomponents annab nende käsutusse emakeele sõnavara esindava skriptikomplekti. Nende individuaalne kogemus — eriti selle ühisosa (kui eeldus) — ahendab kasutada olevat skriptivaru. Tekst ja situatsioon omakorda minimiseerivad kõne alla tulevate skriptide hulka veelgi. Ka muudab sotsiaalne praktika mõned skriptid "käepärasemaks" ja pärsib teised. Siirdumine koöperatsiooniprintsiibi rakendamise naljaspetsiifilisele vormile ise mõjustab tugevasti skriptivalikut. Mitmed muudki huumoriteooriate elemendid on skriptiteooria vaimus hõlpsasti mõtestatavad.

Näiteks **Bergsoni** vaatekoht huumori impersonaalse loomuse kohta sobib hästi oletusega, et individualiseerimine tähendaks suurema hulga skriptimaterjali mängutoomist, kui see nalja jaoks optimaalne on. [Jah, aga kas see mõttekäik pole veidi tautoloogiline, kuna "optimaalsus" vajaks omakorda semantilist (siis ka skriptikohast?) lahtiseletamist?]

Raskin arvab, et skriptiteooria võiks paljuski tasa lülitada ka rohked kaebused selle üle, et huumoriteoorias justkui poleks üldse võimalik teha suuremaid üldistusi. Samuti aitab skriptiteooria näidata erinevate huumori-taksonoomiate heterogeensust: mõned rõhuvad sellele, milliseid individuaalseid skripte naljatekst evotseerib; mõned teised lähtuvad opositsioonivahekorra laadist; mõned taas toetuvad päästiku laadile jne.

Raskin mõtestab teooriate põhiklassid skriptiteooria nurga alt üle:

Inkongruentsiteooriad näivad panevat tahtlikult rõhu kahemõttelisusele, kahe tõlgenduse olemasolule, mõned lisaks ka sellele, et üks tõlgendustest on ebareaalset loomu. **Bergson** tõstab muude hulgast esile naturaalse / mehaanilise opositsiooni.

Halvakspanuteooriad taas näivad taandavat kõik skripti opositsioonid üheleainsale kategooriale — halbuse kategooriale [aga kuidas see saab eksisteerida 'heaga' mõttelises paaris olemata?], mis seondatakse kas kuulajaga või mõnega nalja tegelastest. Ka kalduvad nad igas naljas peituvat seesmist vastandlikkust tuletama kahe teineteisega võitleva inimese [ju siis eelkõige jälle tegelase?] konfrontatsioonist.

Leevendusteooriad rõhutavad eelkõige siirdumist "siiralt" kommunikatsioonilt naljamoodile, st. vabanemist meie tavalise kujutusviisi, konventsionaalsuse, tavalogika, keele, moraalisisüsteemi ahelaist. St. rääkija ja kuulaja sõlmivad leppe väljuda "siira" tavakommunikatsiooni raamidest ja siirduda huumorimoodi, kus vabaduse määr on suurem. Sh. rõhutatakse tegelikult seika, et üks asjaomastest skriptidest puudutab tabueeritud alasid (seksi, vägivalda, roojamist vms.).

Raskin kiidab oma teooriat veel mitmes suunas [kuid tundub, et skriptidest jm. konkreetikast hoolimata on Raskini teooria oma põhivaatenurga poolest üks versioon inkongruentsiteooriatest: ta on kognitivistlik, mitte emotsioonikeskne, ta on orienteeritud kahe semantilise entiteedi suhetele (erinevus ja ühisosa); tema mootoriks on vastuolude tajumine].

8. Näilised kontranäited

Teooriat, ütleb Raskin, võib vaidlustada, kui leidub ükski naljanäide, mis ei sobi kokku teooria põhihüpoteesiga. Kas nt. keerukama struktuuriga "liitnali" suudab põhihüpoteesi kummutada? Raskin vaatleb järgmist tekstinäidet:

★ Väikese Vova vanem vend hakkas saama halbu hindeid. Isa kutsus ta enda juurde ja ütles: "Ma mäletan ennast sinuealisena ja saan väga hästi aru, milles su probleem seisneb. Oleks vaid minu isa teinud minuga seda, mis ma mõtlen teha sinuga. Siin on viis rubla — hangi endale üks tüdruk, see lahendab su probleemi." Poisi õde kuuleb juttu pealt ja kutsub venna tagasi: "Anna raha mulle, ma lahendan su probleemi ise ära ja raha jääb kah perekonda." Lähevad õe tuppa ja mõne aja pärast õde hüüatab: "Oi, sul on ju palju suurem kui issil!" Vend ütleb: "Jah, emme räägib mulle ka kogu aeg sedasama." Väike Vova kuulab seda juttu pealt ja ütleb endamisi: "No olen aga mina litsi perekonda sattunud!" (Nõukogude, 1960-ndad)

Raskin kommenteerib juttu niimoodi:

Kaks vastanduvat põhiskripti on kergesti leitavad — need on PEREKOND ja SEKS, ning nad esindavad opositsioonitüüpi 'normaalne / abnormne', konkreetsemalt: 'verepilastustabu / (tegelik) intsesst'. Kuid need skriptid on vastandatud korduvalt, meie ees on n-õ. mitme nalja ühend. 1. tsükkel võiks lõppeda lausega "...ja raha jääb kah perekonda" — võib-olla pole nali väga reljeefne, kuid põhilised konstituendid on olemas. Seejärel esindab õe repliik uuesti sama skripti ja venna vasturepliik veelkord, ning väikse Vova repliik paneb asjale puänteriva krooni, kusjuures väikevenna skripti opositsioon on pigem LAPS vs. SEKS kui PEREKOND vs. SEKS: nii väikeselt ei eeldata nii avarat seksuaalset teadlikkust ega sellise keele kasutamist.

Raskin ütleb, et õe ja venna dialoog sobiks täiesti olema iseseisev nali. [See on vist tõesti õige. Sama tüüp esineb mõnda korda ka nt. eesti netinaljades: siin on rahaandmise motiiv normaalsem, õe ja venna dialoog ongi nalja põhisisu, mingit väikevenda ega üldistavat lõpurepliiki pole. Ma ei tea, kui püsiv element väikevend selles jutus rahvusvaheliselt on. Näib tõesti, et pärast kaht eelnevat ülivõimsat käiku on väikevenna repliik nii muljetu, et pigem rikub kui lisab midagi.]

Raskin ütleb, et liitnaljade olemasolu ei väära teooriat, lihtsalt skriptianalüüsi tuleb rakendada mitte üks kord, vaid mitu.

Teine liik vastuväiteid võiks puudutada mitte-elementaarsete skriptide menetlemist teorias.

Raskin arvab, et skriptid moodustavad üldisuse / erilisuse plaanis omamoodi radiaalse struktuuri:

- 1) selle keskel on kõige võimsam kiht — loomuliku keele kaudu antud skriptistik;
- 2) seejärel "üldise maailmatundmise" skriptistik;
- 3) edasi piiratud eriteadmiste skriptistik;
- 4) lõpuks inimese individuaalne skriptistik.

Mitteelementaarsed skriptid on lõppeks siiski mingid tuletised elementaarskriptidest, seega neile taandatakse. Raskused võivad tekkida tõepoolest siis, kui evotseeritud skript kuulub piiratud teadmisse. Allusioonid on seda tüüpi juhtude tavalisemaid esindajaid naljades.

★ Nancy Reagan toetas valitsuse või-ülejääkide tasuta jagamist vaestele ja ütles: "Isegi neil vaestel inimestel peab olema midagi, millesse oma homaarisabasid kasta."

Selle jutu mõistmiseks peab kuulajal tõesti olema mitmeid konkreetseid eriteadmisi:

- 1) et USA valitsus tõesti jagab või ülejääke vaestele;
- 2) et Reaganeid on tihti kirjeldatud inimestena, kes on rikkad ja rikaste sõbrad;
- 3) et homaarisabad on elitaarne söök, mida vaesed ei saa endale lubada.

Ka paroodiad moodustavad ühe mitteelementaarsete skriptide kasutamise tüübi.

Puhtlingvistiline naljateooria võib piirduda puhtkeeleliste skriptidega, kuid ta seletusvõime ei oleks ilma maailmateadmisse puutuvate elementide sissetoomiseta eriti kõrge.

9. Nalja konstrueerimine

Skriptiteooria põhihüpotees ja sõnalise huumori skriptianalüüs seletavad või määravad ka heakese hulga asju "naljategemise põhistrateegia" alalt. St. jutt käib eelkõige kavatsuslike, mitte aga spontaansete naljade kohta.

Nali algab impulsist nalja teha. Nende impulsside endi analüüs iseendast naljateooriasse ei kuulu. Siin osalevad psühholoogilised, sotsioloogilised, konkreetsete inimeste vahelisi suhteid puudutavad faktorid, vajadus pingeid maandada jne. Kui impulss on olemas, on naljategijal vastutus 5 komponendi

eest:

- 1) ümberlülitus "siiralt" kommunikatsioonilt naljale;
- 2) rääkida kavatsetava nalja tekst;
- 3) osaliselt kattuvad skriptid, mis peavad olema tekstiga ühitatavad;
- 4) opositsioonivahekord kahe skripti vahel;
- 5) päästik, mis opositsioonivahekordi realiseerib.

Ümberhäälestamiselevõib eelneدا mingi muu humoristlik käitumine, klounaad, grimassid, "praktilised naljad" vms. Võivad olla aga ka tavalised standardsed lülitid, nagu "Kas oled seda kuulnud...?", "Minuga juhtus kord selline lugu..." vmt. Kui jutustamine juba käib, pole täiendavaid lüliteid tavaliselt enam vaja.

Tekst peab tooma kõik seni puudunud naljakomponendid.

Päästikon kõige sagedamini ilmne, mingid tavalised kalambuuriid või keelemängud võivad seda funktsiooni täita. Rafineeritud naljatajad võivad sedalaadi stampe põlata, kuid need on visad ja elujõulised, kuna moodustavad omamoodi "naljagrammatika õpiku", mida uued ja uued põlvkonnad taas läbi õpivad. [Umbes samal viisil on fraseoloogia "retoorilise grammatika" õpik.] Ka triviaalsele kalambuurile võidakse üles ehitada vägagi rafineeritud nali.

Tihti rääkija avastab, et tal on juba olemas potentsiaalne päästik ja üks skript. [Ma ei saa siinkohal Raskinist aru: ta näib väitvat, et kõik naljad, mis üldse räägitakse, ühtlasi ka luuakse, kuid anekdootide ja viitside puhul see ju päris nii ei ole!]

Nt. kui on vaja külalisprofessorit külastada, võib keegi öelda kalambuuri *Visiting professors can be boring*, mis võib tähendada: a) 'professorite külastamine võib olla tüütu' ja b) 'külalisprofessorid võivad olla tüütud'.

Kui 1. skript on ilmne ja päästik lihtne, on tihti võimalik või koguni vajalik peenem tekstualisatsioon. Raskini näide: *She cannot bear children*; võimalik kalambuurne jätk võiks olla *She cannot bear me either*, kuid veel parem oleks *She cannot stand me either*, kuna seos on vähem ilmne. St. kui 2. skript ja opositsioonitüüp on liiga ilmsed, langeb rohkem rõhku esitustehnikale.

Võib olla ka nt. variant, kus kaks skripti on mõlemad olemas, kuid puudub päästik. Siis on sobiv päästik mingi kahemõtteline sõna või fraas "See meenutab mulle..." vmt. [Traditsioonilised võrdlused võiksid siis sel puhul samuti asjaks olla?]

Kui kuulajaskond on tabueeritud, tuleb kasutada maske: otsest eitust, enesehalvustust vm.

Kui ühtki elementi peale impulsi pole, pöörduakse "konserveeritud" (st. traditsiooniliste, varust võetud) naljade poole. Ka siin oleks küll hea, kui suudetaks jutt kuidagi ümbritseva situatsiooniga seostada.

Kõigi elementide olemasolu tähendab harilikult, et nali on kavatsemata, spontaanne. Kelgi võib aga olla võime seda esimesena märgata.

Esitustehnika on samuti komponent, mis võib teha nalja paremaks või halvemaks. Tähtsaimad selles on jutu pikkus, arusaadavus, ajastus, tempo. Nood omaette ei saa küll nalja tekitada ega ka hävitada.

Kui 2. skripti evotseerumine toimub väga raskelt, võib nali samuti kaduma minna.

Raskin improviseerib puändihävitamise-näite sellesama bronhiaalse patsiendi jutu baasil:

★Minu sõbraga juhtus naljakas lugu. Tal oli bronhiit ja ta läks arstile. Arsti naine, kes oli noor ja nägus, tegi ukse lahti. Ta küsis, kas arst on kodus, ja muidugi ta pidi sosistama, sest tal oli hää ära. Aga naine sai tast täitsa valesti aru ja arvas, et mehel on amorösseid kavatsusi ja ta sosistab sellepärast, et neid pealt ei kuuldaks. Ta oli õnnelik ja kutsus sõbra sisse, sest ta oma mees oli sobival viisil kodunt ära ja nad kaks olid omapead üksi.

Siin jääb kogu jutt "siira kommunikatsiooni" raamidesse ja seda pole võimalik tajuda naljana; kooperatiivsuspõhimõtte töötab oma tavalisel viisil.

Mida "ohutum" jutt näib, st. mida suurem on üllatus, seda tõhusam on puänt. See seletab ka seika, miks puänt on reeglina just teksti lõpul.

V. SEKSUAALHUUMOR

Sekshuumori hulka on siin arvatud mistahes verbaalne nali, mis sisaldab avalikke või implitsiitseid vihjeid seksuhetele. St. mitte kõik abikaasade-naljad jms. ei kuulu tingimata siia, vaid ainult need, mis on "dirty", mida ei räägita eriti segaseltskondades (soolises või ealises mõttes). Rääkijate intuitsioon teeb vahet päris hästi. Ka seksnaljade endi diapason on ses plaanis päris lai — implitsiitseist vihjetest täiesti avalike roppusteni. (Nt. äsja viidatud lugu õe ja venna, õe ja isa, venna ja ema seksuhete kohta loeb Raskin eriti roppude hulka; bronhiaalse patsiendi jutt jääb selles mõttes leebema poole peale). Sekshuumorit on enam käsitletud just mahasurumis- / leevendusteooriate vaimus. Kõrvuti otsese vägivalla jms. asjadega on seks tabueeritud seisundis, sotsiaal-kultuuriliselt allasurutud seisundis — ja huumor annab võimaluse selle surutise leevendamiseks sotsiaalselt ja eetiliselt vastuvõetavas vormis. Teisiti öeldes, seksuaalne käitumine on siin asendatud seksuaalse kõne või keelega ja sekshuumorist saadav nauding on loomuldas seksuaalset järku. (J. Y. T. Greig leiab, et see on seksuaalse käitumise keerukas segatüüp, kus tõkkeid ühtaegu püstitatakse ja ületatakse.)

Skriptiteooria asja neid külgi muidugi ei kirjelda, talle on sekshuumor lihtsalt üks liik humorit teiste hulgas. Skriptitüüpidest võivad siin kõik siin kõik reaalse / mittereaalse vahekorratüübid ette tulla.

Opositsioonitüüpidest domineerib muidugi seksiga seotu / seksiga mitteseotu vastandamine.

Raskin lubab edasi vaadelda kõigile seksnaljadele ühiseid omadusi: spetsiifilisi skripte, päästikuid, mis aitavad liigitada juttu sekshuumori hulka jne. Teljed, mille järgi ainet liigitatakse, on:

1) seksuaalne / mitteseksuaalne;

2) eksplitsiitne / implitsiitne —

vastavalt saadakse neid kombineerides 4 põhitüüpi ja vaadeldakse neid edasi üksteise järel.

1. Opositsioon SEKSUAALNE / MITTESEKSUAALNE: avatud, spetsifitseerimata

Mingit spetsiifilist seksskripti mängu ei tooda, humoristlik efekt tekib lihtsalt teksti mitteseksuaalse ja seksuaalse tõlgenduse kõrvutuse tõttu.

Nt. eespool tsiteeritud jutt pastorist, kes teatas kurbusega oma naise surmast ja palus järgmiseks nädalavahetuseks substituuti, on tüüpiline selle klassi nali. KIRIKU skript on vastandatud spetsifitseerimata SEKSI skriptile ja päästikuks on sõna *substitute*.

Või teine näide:

★ Keegi ütleb, et hakkab abielluma ja peab kiirustama, et oma torso valmis panna (taheti öelda *trousseau*, st. kaasavara, veimevakk).

Või jutt, mida meil on kuuldud hoopis seoses Nõukogude saadikutega:

★ Kuninganna Elizabeth I võtab vastu Ivan Julma saadikuid. Majordoomus teatab: "Härrased Long-enough, Strong-enough ja Put-it-in!" (Vene, mitte hiljem kui 18. saj.; saadikud olid Loginov, Stroganov ja Putjatin).

Raskin ütleb, et selles naljaklassis on tüüpiline äratuntavalt obstsöönsete päästikute olemasolu ja et teatavat liiki auditooriumi jaoks on mistahes seksroppuse lausumine mitteseksuaalses kontekstis otsekohe juba nali.

Seksuaalseid kahemõttelisi sisaldavad keelemängud on Raskini meelest eriti produktiivsed just vene keeles, tihti lihtsalt sel kujul, et mingi foneetiline string, mil omaette võetuna on obstsöönne tähendus, kombineeritakse sisse kuhugi pikemasse teksti, mis pole sellisena ropp ega tarvitse üldse mingit erilist sõnumit kanda (Не психуй!).

Samuti tekstid, mis imiteerivad luuletuste katkendeid või epigramme (mitmeid neist omistatakse folkloorselt Puškinile). Näiteks:

★ Себя от холода страхуя

купил доху я на меху я

★ Ах у Эли, Ах у Эли

что за глазки, что за лоб!

Всё смотрел бы, всё смотрел бы,
всё смотрел бы на неё б

Analoogilisi keelemänge tuleb ette muiski keeltes — Raskin toob näiteid, sh. järgmise, mis väidetavalt pärit hispaania keelest:

★ Mispoolest on auto ja tita sarnased? — Mõlemad teevad "pipi" (lastekeelne väljend pissimise kohta mitmeis keeltes).

[Ma ei sõandaks küll viimast näidet liigitada sekshuumori alla, kuigi "skriptitehniliselt" on ta eelnevatega analoogiline. Kõrvuti seks-obstsöönsustega figureerib naljavaras (kuigi on märksa väheproduktiivsem) "ekskrementaal-obstsöönsuste" domeen ja pigem kuulub see sinna. Analoogiline näide:

★ M. oli kuskil peavarahoidja. Vist oli ta siis halb peavarahoidja, sest N. tavatses ta ametinimetust hääldata pidevalt saarte murdes: "peevarahoidja".]

Põikena viitab Raskin vene keeles samuti produktiivsele vastupidisele nähule, kus obstsöönsest sõnatüvest on kõnekeeles tekitatud lugematult süntaktilis-morfoloogilisi derivaate, millel on täiesti "tehnilised", mitteobstsöönseid tähendused:

★ Он захуярил (= viskas, virutas) кость за шкаф

★ Он спиздил (= varastas) книгу из библиотеки

★ Он совсем заебал (= väsitas, närvutas ära) аудиторию

SEKSI skript tuuakse ka sel puhul nii või teisiti mängu.

Vaadeldud 1. klass on mingis mõttes põhiklass, järgmises on mingis mõttes selle arendused, väljatöötused, rafinaadid.

2. Opositsioon SEKSUAALNE / MITTESEKSUAALNE: avatud, spetsifitseeritud

SEKSI skript on siin spetsifitseeritud ja loob justkui täiendava teisese opositsiooni põhiopositsiooni 'seksuaalne / mitteseksuaalne' peale. Selle klassi naljad on eelmise klassi omadega võrreldes üldiselt komplitseerituma struktuuriga.

Näide:

★ Tüdruk jõuab koolist koju pool tundi varem kui tavaliselt. Ema küsib, kuidas see tal õnnestus. Tüdruk ütleb: "John võttis mu oma ratta peale." Vend ütleb kõrvalt: "Aga Johnil on naisteratas." (Nõukogude, 1950-ndad; tegelase algne nimi ilmselt muudetud)

Raskin seletab ilusti, et siin kasutatakse teadmisi naisterataste kohta: neil puudub horisontaaloru, samuti teadmisi sellest, et see, keda jalgrattal sõidutatakse, istub tavaliselt "toru peal". [Ka Eestis on tuntud analoogilised kahemõttelised töötused, mis kasutavad väljendeid *pulga peal* ja *toru peal*.] Spetsiifiline skript, mis siin evotseeritakse, on GENITAALIDE SUURUSE (ja/või TUGEVUSE) skript [mis siis SEKSI skriptiga on teatavas metonüümilises suhtes]. Raskin seletab, et naljaga evotseeritud kujutelm põhineb liialdusel, kuna "sellise projekti realiseerimine põrkuks mitmeile praktilistele takistustele, eriti raske oleks seda teostada salaja või märkamatu, isegi kui see füüsiliselt võimalik oleks". Seega esindab ta opositsioonitüüpi 'võimalik / võimatu', veidi erinevast perspektiivist lähenedes ka tüüpi 'normaalne / abnormne'.

Raskin väidab, et sekshuumor on huvitav sellepolest, et iga spetsiifiline seksskript üldse esindaks ühtaegu justkui mingit üldisemat opositsioonivahekorda, antud skripti korral oleks see 'keskmine ~ normaalne / liialdatud ~ abnormne'. [Kas see tuleneb seksnalja enda või liialduse spetsiifikast, see on vist vaieldav.]

Teine spetsiifiline skript seksnaljades on SEKSUAALSE VAPRUSE või VÕIMEKUSE (*browess*) skript. Näiteks:

★ Mehed räägivad üksteisele jutte oma pulmaöödest. Järg jõuab võimsa gorilla-välimusega grusiinlase kätte ja ta alustab: "Kolmandal päeval..." Teised katkestavad: "Ei, ikka esimesel ööl!" Grusiinlane hakkab jälle: "Kolmandal päeval..." — "Oled sa purjus või ei saa vene keelest aru?" jne. "No ma ju räägingi, et kolmandal päeval ta ütles, et peab pissile minema." (Nõukogude, 1960-ndad)

Raskin märgib, et vene kuulaja jaoks on siin juba n-ö. sisseehitatud liiasus — etniline stereotüüp, mille järgi grusiinlasi kujutletakse hüperseksuaalsetena, ning kordab taas mõtet seksskriptide loomupärasest

seotusest opositsiooniga 'keskmine / liialdatud'.

SEKSUAALSE PALJASTATUSE või EKSPOSITSIOONI skript on järgmine oluline. Seegi tuleb sisse opositsioonina 'eksponeerimata / eksponeeritud'.

[Siin peab olema midagi loogiliselt mäda. Asi näib olevat mitte seksteemas kui sellises, vaid selles, kuidas Raskin skripte formuleerib — või õigemini, pealkirjastab. ARST, PATSIENT, ARMUKE, KIRIK jts. on "substantiivsed" skriptid ja mis nende kohta täpsemalt kehtib, seda me ei saagi teada. Teisalt on SUURUS, POTENTS, ka PALJASTATUS "atributiivsed" või "mõõdulised" skriptid — et sellised võivad enda külge haakida distinktsioone 'keskmine / liialdatud', 'normaalne / abnormne' jms., on äärmiselt ootuspärane, lausa paratamatu.]

PALJASTUS-skripti näide:

★Maskiballil läks elegantseima komplekti auhind Potikuuetele, kenale brunetile, kes kandis paari musti kõrge kontsaga kingi. (Nõukogude 1950-ndad)

On rohkesti nalju laste, neitsite, nunnade, preestrite jt. kohta, kus elustub binaarne skript SEKSUAALNE VÕHIKLIKKUS või KOGENEMATUS: kõnealuste vmt. tegelaste juures on vähiklikkus normaalne, ootuspärane, selle puudumine aga ebatavaline ja ootamatu.

[Sedalaadi skriptidele oli mäletatavasti üles ehitatud rida rahvanaljandeid (nt. AT 1540-ndaist tüüpidest), kus otsiti sulast, kes naistest midagi ei tea, või tehti muid naiivsusteste.]

Raskini järgmine näide on ka Eestis siiani käibiv nali:

★Kaks väikest mudilast küsivad oma vanaemalt: "Vanaema, kust lapsed tulevad?" — "Noh," ütleb vanaema, "sind, Saša, leiti näiteks kapsamaa pealt, aga sinu, Maša, tõi lihtsalt kurg." Mudilased vaatavad teineteise otsa ja Maša küsib: "Kas peaks talle ära rääkima?" — "Ei," ütleb Saša, "las sureb rahus, vana loll, nagu ta on!" (Nõukogude, 1950-ndad)

Eeldatava teadmatuse aura niisiis hajutatakse ja sekskripti päästikuks on obstsöönus:

★Mees otsis endale rikkumata, süütut tüdrukut naiseks. Pärast pikka otsimist leiabki ühe ja kosib endale naiseks. Pulmaõöl teeb ta naisele viimase testi: laseb püksid alla, näitab oma peenist ja küsib: "Mis see on?" — "Noh, see on sinu noku," ütleb naine, ja mees on väga rahul. Mõni aeg hiljem esitab ta naisele juhtumisi sama küsimuse ja naine vastab jälle: "See on sinu noku." — "Kuule nüüd," ütleb mees, "sa oled nüüd juba vilunud naine ja ma olen sulle rääkinud, et seda kutsutakse sellekssamuseksi." — "Oh ei," ütleb naine, "see ei ole seesamunegi, see on noku. Aga vaata naabri-Ivan seal, kus ma enne elasin — temal oli küll tõeline seesamunegi!" [Raskin toob jutu nõukogude "20. sajandi" (?) naljana. Kuulsin sellest 1974. a. varianti, kus naabri-Ivani asemel oli Musta mere madrus.]

Teise skriptina esineb siin siis GENITAALIDE SUURUSE skript.

Neitsilikust käsitletakse tavaliselt 4., eksplitsiitselt seksuaalsete naljade klassis, mida vaatame edaspidi, kuid osa neist läheneb VÕHIKLIKKUSE-naljadele. [Ma ei saa aru, kuidas siin miski millelegi "läheneb", sest skriptid peaksid olema eeldatavasti diskreetsed üksused.]

Raskin toob veel näiteid; järgnevad kaks on pärit **Gershon Legmani** raamatust *Rationale of the Dirty Joke* (1968), mis on praeguseks 2-kõiteline mammut pealkirjaga *No Laughing Matter* ning vist suurim roppude naljade publikatsioon(-uurimus) maailmas üldse.

★Üks väike tüdruk küsib teiselt: "Kui vana sa oled?" See ei tea. "Kas sa poisiga oled olnud?" — "Ei." — "Siis sa pead olema kaheksane, sest mina alustasin üheksaselt."

★Harimatu emigrant jääb pruudist ilma, too valib noore rikka peigmehe. Pärast laulatust seisab emigrant trööstitult nurgas ja võidumees püüab teda lohutada: "Ära võta seda nii tõsiselt, vanapoiss, meres on veel küllalt sama häid kalu, mis seni püüdamta." — "Jah muidugi," ütleb hüljatu, "aga mulle ei meeldi kaotada kala, millel mul konks juba oma 16–17 korda sees on olnud."

Väga produktiivne on ka KEELATUD SEKSI skript. Keelatud seksi alaliike on palju: zoofiilia, armukesed, prostitutsioon, intsest jm. perverssused. Raskinile näib, et nn. minorityteetide õigused sekshuumoris ei kehti. Raskin toob iga alaliigi kohta näite (kõiki ei jõua siinkohal tsiteerida, mõned siiski).

Zoofiilia-näide:

★Varahommik vene metsas. Väikese hüti uks avaneb ja kaks meest roomab välja, karu nende järel. Seest kõlab vali naisehää: "Teie kaks laske jalga, aga sina karvakasukaga jää siia!" (Nõukogude, 1960-ndad)

Prostitutsiooni-näide:

★ Väike tüdruk tuleb väljast koju, kolmerublane käes. "Kust see raha pärit on?" pärib ema. "Oh, tänavalt leidsin," ütleb tüdruk. "Noh," ütleb ema, "esiteks harja oma selg prahist puhtaks, ja teiseks, kui mina sinuvanune olin, ei leidnud ma tänavalt kunagi alla viie rubla!" (Nõukogude, 1950-ndad)

Homoseksuaalsuse-näide:

★ Kaks naiseliku olemisega noormeest vestlevad tänaval. Kena tüdruk läheb mööda. Üks meestest ohkab: "Oh mis armas tüdruk! Nii õrn, nii ilus! Kui kahju, et ma pole kena väike lesbi!" (Nõukogude, 1960-ndad)

[Selle skripti lahtikirjutus on Raskinil kasinamast kasin ja kipub degradeeruma mingiks temaatiliseks tavajaotuseks, kusjuures igasse allrühma satub väga erineva tehnikaga tehtud nalju.]

3. Mitteseksuaalne opositsioon eksplitsiitselt seksuaalses huumoris

Eksplitsiitse sekstemaatikaga naljades nähtub alati 'seksuaalse / mitteseksuaalse' opositsioon. Kui ka mitteseksuaalset situatsiooni ennast pole antud, evotseerib seksuaalne situatsioon enda taha ikka "normaalse", mitteseksuaalse maailmatausta.

Mõned auditoriumid peavad avameelselt seksuaalseid jutte alati lõbusateks ja naljakateks, isegi kui need pole tegelikult naljad, st. nende taga puudub äsjamainitud opositsioon.

Käesolev 3. klass sisaldab Raskini väitel nalju, kus avatult mitteseksuaalne on opositsioonis selle implitsiitse opositsioonipaariga 'seksuaalne / mitteseksuaalne'.

Edasi seletab Raskin 2. ja 3. klassi erinevuse üsna arusaadaval viisil ära: kui 2. klassis kuulaja viidi mitteseksuaalsest maailmast seksmaailma, siis siin, 3. klassis kuulaja sukeldatakse alul seksmaailma ja seejärel meenutatakse talle mitteseksuaalset maailma. Seksmaailma sees viibides võivad ergastuda muidugi igasugused spetsiifilised ja mittespetsiifilised seksskriptid, kuid mitte nemad ei "tee nalja naljaks", vaid mitteseksuaalne "pealisskript" või sihtpunkt.

Näiteid:

★ On 21. sajand. Kaks sõpra kohtuvad kosmoselaevades orbiidil. "Kuhu suundud?" küsib üks. "Saturnile," vastab teine, "mu naine ja lapsed on seal sugulastel külas. Aga sina?" — "Ma lähen Marsile." — "Marsile? Mida head seal kah on?" — "Oh, neil on uus seadus: igale mehele makstakse 100 rubla korra eest." — "Ja mida sa seal siis peale hakkad selle 200 rublaga kuus?" (Nõukogude, 1960-ndad)

[Võib kahelda, kui tegelik see seksmaailmast rahamaailma siirdumine selles jutus on: näib, et Marsi-mehele tehakse ikka pigem vihjeid ta nappide seksvõimete kohta kui mõlgutatakse puhtpragmatilisi mõtteid raha ja sellega toimetuleku üle.]

Järgmises näites see üleminek esineb, tõsi küll, väga selgesti:

★ Ohvitser saadetakse kuhugi jumalast mahajäetud garnisoni. Mõne aja pärast küsib ta tentsikult, kes on juba mõned aastad kohapeal elanud: "Kuidas te seksiga hakkama saate? Siin pole ju ainsatki naist!" — "Me kõik pruugime seda vana kaamelit seal, Teie ausus." — "Tõesti?! Ohvitserid kah?" — "Jah, Teie ausus." Pärast mõningast kõhklust otsustab ohvitser toimida saadud info kohaselt. Õhtul tuleb ta korterisse tagasi, sassis, must ja pettunud. "Kuidas te sellega toime tulete? Kaamel ei sobi selleks ju üldse! Ta viskas mu iga kord maha, kui ma vaid üritasin." — "Me kasutame seda kaamelit selleks, et sõita naiste poole naaberkülla 6 versta eemal, Teie ausus." (Vene, 19. sajand)

Raskin toob veel hulga näiteid. Tsiteerin need järgnevalt, jättes lugeja otsustada, kui ilmselt sündmustik sel või teisel juhul "mitteseksuaalsesse skripti" viiakse ja mis nime see skript võiks kanda.

★ Tsarinna Jelizaveta II otsis endale partnerit, kes n-ö. võimalikult eksplitsiitselt evotseeriks genitaalide suuruse skripti. Iga päev katsetatakse järjest uusi mehi, keegi ei vasta nõuetele ja nende organid lõigatakse maha. Lõpuks astub väike juut esile. "Oled sa hull? Kas sa vene keelt ei mõista? Ta otsib ju vägilast!" jne. "Las ma proovin," ütleb juut, "mida teil kaotada on?" Järgmisel päeval näevad hämmastunud õukondlased, kuidas tsarinna väikemehele oma magamistoa uksele lahkumissuudluse annab ja õhtul tagasi tulla käsib. "Kuidas, taeva pärast, sa sellega toime tulid?" küsivad teised. "Härrased," ütleb juut, "ma ei unusta kunagi, mis mu ema on mulle korranud: Moiše, sul peab alati

meeles olema, et tuleb kasutada oma pead!" (Vene, 1890-ndad)

[Keeleline trikk *kasutama*-sõnaga on mõlemas viimases näites ju tõesti mõneti analoogiline, kuid viimases, juudi-jutus ma ei suudaks näha selles fraseologismi bukvaliseerimises küll mingit kandumist mitteseksuaalsele tasandile — kuigi nojah, tegelaskonnal lasuv oht oli lõppeks tõesti tõsine pragmaatiline probleem ja see lahenes ju tõepoolest.]

★Naine on haige ja keegi ei oska talle diagnoosi panna. Lõpuks on ta kellegi kuulsa arsti välja otsinud ja see on samuti nõutu. "Kas Te sööte hästi?" — "Jah, doktor." "Kehalisi harjutusi teete?" — "Iga päev jooksen kolm miili." — "Kuidas seksiga?" — "Väga hästi, doktor. Minu mees on väga korraarmastaja. Me armatseme igal hommikul kella 7.15 ja 7.25 vahel, enne kui ta tööle läheb." — "Noh, ainuke asi, mis ma oskan mõelda: proovime üht uut ja väga tugevat antibiootikumi. Võtke seda nädal aega ja tulge siis tagasi." Juttu kuulavad pealt kolm bakterit, kes kogu selle häda on põhjustanud, ja satuvad nüüd paanikasse. Üks ütleb: "Ma peidan end päris peanupu peale, ehk rohi sinna ei ulatu." Teine ütleb: "Ma peidan end ta varba sisse, sinna ta ka kunagi ei jõua." Kolmas ütleb: "Ei, mina nii loll ei ole. Homme, kui 7.25-ne välja sõidab, olen ma selle peal." (Ameerika, 1970-ndad)

St. elupäästmisteemalised mõttekäigud on siis sekstemaatikale pealistatud.

★Sõja ajal vene laevakapten märkab torpeedot, mis on vaenlase allveelaevalt tema laeva suunas välja tulistatud. Ta kutsub pootsmani ja ütleb: "Meie pihta on torpeedo tulistatud ja ma arvan, et me ei pääse selle eest. Meile on jäänud paar minutit. Kogu meeskond kokku ja lõbusta neid. Ma tahan, et keegi ei näeks torpeedot ega satuks paanikasse." Pootsman korjab meeskonna kokku ja ütleb: "Ma näitan teile trikki, mida te iial enne pole näinud." — "Las käia, pootsman, küllap me su trikke teame!" Pootsman laseb püksid alla ja evotseerib genitaalide suuruse skripti. "Vau!" ütlevad madrused. "Nüüd ma langetan selle lauale ja lõhun laeva pooleks!" Nii ta teebki ja laev murdub pooleks. Pootsman hoiab lauatiikist kinni ja kapten ujub uksest kinni hoides tema poole. "No oled sina, pootsman, alles idiot ja naljad on sul samasugused. Tead sa ka, et torpeedo läks mööda?" (Nõukogude, 1950-ndad)

Selles klassis on erirühm nalju, kus tegelikult mitteseksuaalset situatsiooni peetakse eksikombel seksuaalseks või vastupidi, kasutades tihti visuaalseid, auditiivseid vm. päästikuid.

★Naine, kelle mees oli erakordselt armukade, seadis sisse seksuudet korrus allpool elava mehega. Ainus tehniliselt võimalik suhtlemisviis oli neil selline, et lakke / põrandasse puuriti auk, ülemine partner lamas augu kohal ja alumine tõstis end spetsiaalsete tellingute abil lae alla.

Ühel päeval, kui nad parajasti suhtlesid, tuli naise mees ootamatult koju ja oli väga pahas tuju. "Mis sa õige mõtled, lamad siin südapäeval! Vaata ringi, korter on lihtsalt sopane! Põrand on nii must, et sulle on siia šampinjoni kasvanud!" Ja andis šampinjoni jalaga. (Nõukogude, 1960-ndad)

Siin on siis päästik visuaalne.

★Pruudi vanemad panid tütre ja väimehe pulmaõöks oma elutuppa. Pärast südaööd hiilivad nad uudishimust aetuna ukse taha kuulutama. Seest kostab ägedat sosinat: "Veidi paremale!... Nüüd!... Ei lähe sisse!... Vasakule!... Ei, oota, stop!... Tõsta veidi paremat jalga!... Nii, teine asi!..." Jne. Vanemad on veendunud, et kõik kulges normipäraselt, ja lähevad tuppa tagasi. Hommikul avastavad, et elutoa aken on lahti ja klaver läinud. (Nõukogude, 1960-ndad)

Päästik on niisiis auditiivne. [See viimane motiiv on kindlasti varasem kui nõukogude 1960-ndad.

Analoogilisi variante suitsulõõri paigaldamise vm. kohta tuleb ette ka eesti 30-ndate aastate aines.]

★Mees tuleb ootamatult koju ja leiab naise poolpalja ja ehmununa. Selge see: armuke kapis. Leiabki mees kapist väikese armetu mehenääpsu. "Kes see on?" — "See on väike Kolja." Mees viskab väikese Kolja trepist alla. Järgmine nädal leidub väike Kolja uuesti kapist ja visatakse uuesti alla. Ka järgmisel nädalal on naine jälle kahtlases seisundis. Mees vaatab jälle kappi — seal on tohutu musklis hiiglane. Mees astub sammu tagasi ja ütleb viisakalt: "Tere päevast! Aga kus on väike Kolja?" (Nõukogude, 60-ndad)

Selle jutu päästikut (skriptide sarnasusalust) nimetab Raskin sotsiaalseks.

Seksuaalseid skripte võidakse kasutada ka liitnaljade koostises, kus nad on aga allutatud mingile muule tasandile, nt. etnilisele või poliitilisele, ja seega sekundaarsed. (Etniliste ja poliitiliste naljade käsitlused moodustavad Raskini raamatu kahe viimase peatüki teema.)

4. Spetsiifiline seksuaalpositsioon eksplitsiitselt seksuaalses naljas

See on juht, kus vihjatud opositsioon seksuaalse ja mitteseksuaalse vahel on võimendatud mingi spetsiifilise seksuaalskriptiga.

[Tunnistan, et mul pole kõigi järgnevate näidete kohta täit veendumust, kas nad peaksid kuuluma 2. või 4. klassi. Põhimõtteline vahe on ilmselt see, et 4. klassi juttude tegevus toimub algusest peale seksregioonis, kuna 2. klassi jutt algas mitteseksuaalses regioonis ja siirdus sealt seksuaalsesse.]

GENITAALIDE MÕÖTMETE skript näiteks annab häid efekte suure ja väikese looma suhestamise kaudu:

★ Jänes ja elevant otsustasid üheks ööks naised vahetada. Järgmisel hommikult teatas "Metsa Uudised", et jäneste perekonda on tabanud topeltõnnetus: naine läks lõhki ja mees kadus jäljetult (Nõukogude, 1960-ndad).

Järgmine nali on kombinatsioon etnilise huumoriga:

★ Kasakas oli juudi naise põllul ära vägistanud. Kui juut püüdis teda lohutada, karjus naine: "Mine minema! Ma teadsin, et sa oled ümber lõigatud, aga ma ei teadnud varem, kui palju nad olid maha lõiganud!" (Vene, 1900-ndad).

Või SEKSUAALSE TUBLIDUSE skripti näide:

★ Mehed teevad mõned õlled ja teine ütleb, et ta peab täna varakult kodus olema: ta naisel on sünnipäev. "Ja mis sa talle kingid?" küsib teine. "Oh, meil on selline traditsioon, et ma armastan teda niimitu korda, kui mitu aastat tal täitub, ja see ei käi mul enam nii lihtsalt kui enne. Mul on kole hea meel, et pärast 49-t on ta hakanud ennast nooremaks valetama."

[Siin algab jutt ju täiesti ilmselt mitteseksuaalses areaalis — miks on ta siis 4., aga mitte 2. klassis?]

PALJASTAMISE ja KOGENEMATUSE skriptid on samuti viljakas pinnas. Raskin toob näiteid neistki, sh. järgmised:

★ Mees silmitseb lustakalt väikest tüdrukut, kes hüppab nõoriga, ja ütleb: "Tead, sinuealine võiks juba raha teenida, selle asemel et raisata aega selliste lapsikustega!" — "Sa ei saa ju oodata, et ma kogu aeg ainult raha teenin, eks ole?" ütleb tüdruk (Nõukogude, 1950-ndad)

★ 12 bandiiti vägistavad kõrbes nunna. Kui kõik on möödunud ja mehed kadunud, tõuseb nunn üles ja ütleb: "See oli kena. Piisavalt ja patuta." (Nõukogude, 1950-ndad)

KEELATUD SEKSI kõik alljuhud on 4. klassis samuti rikkalikult esindatud. Raskin toob taas näite iga alljuhu *resp.* perverssuse kohta. Tsiteerin neist näite, kus tervelt 5 keelatud seksiliiki on ühte juttu kokku fabuleeritud:

★ Hüperseksuaalne grusiinlane tuleb arstile ja kurdab valu genitaalides. "Rääkige oma sekselust," ütleb arst. "Te olete õnnelikus abielus, eks?" — "Oo jaa, doktor." — "Kui sageli te oma naisega vahekorras olete?" — "Oh ei midagi erilist, doktor, igal hommikul ja õhtul ainult üks kord, nädalalõppudel vast paar-kolm korda lisaks." — "Ja muud harrastused?" — "Noh, kui olla täiesti aus, doktor, siis ma olen üpris lähedane oma naiseõega." — "Kui sageli?" — "Kolm korda nädalas. Kui ta mees ära on, siis kuus." — "On see kõik?" — "Mitte päris, doktor, meil on töö juures noor kena sekretär..." — "Kui sageli?" — "Viimasel ajal kaks korda nädalas lõunavaheaegadel, kolm-neli korda hooaja kohta..." — "See on tohutu hulk," ütleb arst. "Ma tean, äkki ma peaksin selle käskjala-poisi rahule jätma?" — "Käskjala-poisi?" — "Oh, see pole peaaegu midagi, doktor, me alles äsja saime sõpradeks. Me oleme kohtunud ainult kolm-neli korda ja iial mitte enam kui üks kord korraga." — "Noh, asi on selge, mu sõber," ütleb arst, "kõik teie hädad tulevad teie seksuaalsest üliaktiivsusest. Te peaksite tõesti hakkama seda piirama." — "Ma tean, doktor," ütleb patsient, "just sellepärast ma jätsingi oma naise paleekoerakese ligi kuu aega tagasi rahule, ja uskuge mind, see polnud kerge, sest ta on oiuline. Aga mulle pakub leevendust kuulda, et need valud tulevad minu vahekordadest. Ma hakkasin juba kartma, et neid põhjustab see pidev onaneerimine." (Nõukogude, 1950-ndad).

4. Sekshuumor vene tšastuškades

Tšastuška on vene folklooris žanrina üsna noor — A. Gorelovi andmeil u. 100 aastat vana.

Raskin tutvustab tšastuškakat üldiselt: et see on nelikvärss, enamasti riimiline, ja nimelt ristriimiline, paarituurvulised värssid on enamasti katalektilised.

Tšastuškad meenutavad mitmeti anglosaksi *limerikke*, kuid koht on enamasti täpsustamata. Ja kui limerikud arvatakse olevat enamasti meeste element, siis tšastuškad laulavad tavaliselt (purjus) naised pere- ja seltskondlikel üritustel vene külades ja agulites, tavaliselt lõõtsa, balalaika või bajaani saatel. Esituse tempo on kiire. Arvatakse, et enamik tšastuškad on ka tehtud, mitte ainult lauldud naiste poolt.

Nagu limerikkudes, nii ka tšastuškades esineb tugev obstsöönne hoovus (tõsi küll, pikka aega koguti ainult viisakaid). Ka mitteobstsöönset tšastuškad on enamasti frivoolsed, familiaarsed, ülemealikud. Ropp tšastuška läks vene intellektuaalide seas moodi 1960-ndail aastail ja muutus omalaadseks teisitimõtlemiss vormiks nagu poliitiline anekdootki. Kuid selles miljões tšastuškad palju ei lauldud, vaid retsiteeriti nagu luuletusi. Korjatud on neid arusaadavalt põhjustel vähe ja osa üleskirjutusi näivad olevat ebarahvapärased.

Tšastuškades on enamasti üks või enam roppu sõna, kuid ainult osa tšastškadest võib liigitada sekshuumori hulka. Raskin jagab need kolme põhiliki:

- 1) need, kus on juttu seksuaalsest läbikäimisest;
- 2) need, kus on viiteid vagiinale;
- 3) need, kus on viiteid peenisele.

[Raskin toob iga alljuhu kohta ka näiteid, kuid need on antud ainult ingliskeelsete reaaluste tõlgetena ja ma tunnen algainet nii halvasti, et ei söanda hakata tõlgete tagant originaale rekonstrueerima.]

Tšastuška spetsiifiline vorm on ühtlasi n-ö. moodulilüliti, millega kuulajaskond saab signaali üleminekuks naljalainele.

Kõik põhilised seksskriptid tulevad ette ka tšastuškades. Raskin vaatleb toodud näiteid ka selles plaanis, kuid siin ei teki midagi põhimõtteliselt uut.

6. Seksuaalsed skriptid, opositsioonid, päästikud: kokkuvõte

Nagu nägime, võib sekshuumor eksisteerida omaette või täita sekundaarset rolli mõne teise (nt. etnilise või poliitilise) huumori rüpes. Seksskriptid on sünnipärasele rääkijale juba ta elukogemuste põhjal kergesti äratuntavad. Sekshuumori teevad semantiliselt huvitavaks just talle omased spetsiifilised skriptid, millest paljudel polegi vasteid elutegelikkuses, st. nad on pigem õieti mütoloogilist loomu. Nende eriskriptide kasutamise kohta kehtib sekshuumoris piiratud arv stereotüüpseid konventsioone. Nendega opereeritakse omamoodi 2-valentsel skaalal, mis ei vasta kuidagi inimese kontinuatiivsele ja difuussele kogemuspildile selle eluregiooni kui vahetu tegelikkuse kohta. Ühtlasi on mitmete skriptide skemaatika aksioloogiliselt märgistatud. Nt. meesgenitaalide kohta kehtivad u. sellised vastavused: normaalne = 'neutraalne'; hiiglaslik = 'hea'; väike = 'halb'.

Kas naiste puhul kehtib täpselt vastupidine pingerida, selles pole Raskin täiesti kindel.

Raskin ütleb, et nende eriskriptide äraõppimine toimub analoogiliselt muude eluoskuste õppega ja et tegelikult on iga spetsiifiline seksskript binaarne opositsioonipaar.

Seksskriptide selline spetsiifika teeb seksnaljade semantilise info jalamaid mõistetavaks neile, kes nende naljade "grammatikat" tunnevad (ja täiesti mõistmatuks neile, kes seda ei tunne). Ning see võimaldab kasutada nende puhul teatavat krüptilist või elliptilist või deiktulist esitusviisi. [Võiks arvata, et sellisel esitusviisil on ühtlasi eufemistlik funktsioon.]

VI. ETNILINE HUUMOR

See on teine huumori erikategooria, mida iseloomustavad omad spetsiifilised skriptid ja opositsioonid. Nagu seksnaljade juures, nii ka siin pole sellised eriskriptid sünnipärase rääkija semantilise (keelelise)

kompetentsi osa ega ka tema üldise maailmateadmuse osa, vaid teatav n-ö. entsüklopeedilise teadmuse eriliik. Nagu seksuaalsed, nii ka etnilised skriptid on konventsionaalsed, fiktsioonilised ja mütoloogilised. Ja nagu seal, nii ka siin on nad õieti vastandatud skriptide binaarsed paarid. Skriptiopsioonide vastandustüüp (või -alus) on etnilistes naljades pigem 'võimalik / võimatu' või 'aktuaalne / mitteaktuaalne' kui 'normaalne / abnormne'. Funktsionaalselt on suurem osa etnilisest huumorist hukkamõistev ja halvustav.

1. Keeleväänamise skript

Lihtsaimal juhul johtub see mingist foneetilisest vm. keeleveast, aktsendiilmingutest vms-st.

Prantslastel nt. pole häälikuid *ð* ja *θ* ja nad ütlevad nende asemel vastavalt *z* ja *s* (**Agatha Christie** imiteerib mitmeid sedalaadi eripärasid nt. Hercule Poirot' kõnes). Raskin toob hulga muidki taolisi seiku eri keelte vahel.

Naljades on mõnedel sellistest moonetest tegelik alus, teised on fiktiivsed, konventsionaalsed.

Ameeriklastel on nt. müütiline kujutelm, et *ski*-osise lisamine millele tahes annab tekstile venepärase kõla (tegelikult on see ainult vene meessoost adjektiivide lõpp ja *ski*-lõpulised perekonnanimed on poola algupära).

Kasutatakse ära ka murrete eripärasid. Brežnevi-naljad nt. põhinesid tihti tema ukrainapärasel keelepruugil: *систематически* kõlas Brežnevi suus "сискимасиски", *пессимистически* vastavalt "пискимисиски" jne.

Sagedane võtte on rõhutada mõne prestiižika keele tavasõnade või võõrsõnade mittetundmist. Neile seikadele ülesehitatud naljade käivet piirab muidugi eeldus, et kuulaja peab mõlemat asjaomast keelt piisavalt tundma, et naljast aru saada. Sedalaadi naljad on ühtlasi tihtipeale paremad kuulates kui lugedes.

Paar Raskini näidet:

★ Iisraeli turist on Vahemere-reisil. Esimesel õhtul satub hilinenud prantslane iisraellaste lauda ja ütleb viisakalt: "Bon appétit!" Juut kargab püsti ja ütleb: "Rabinovitš." Ja naeratavad kenasti teineteisele kogu söögiaja. Pärast sööki kutsub oober Rabinovitši kõrvale ja seletab, et prantslase repliik tähendab 'Head isu!' ega ole mitte prantsuse härra nimi. Järgmisel õhtul juut ütleb juba omalt poolt: "Bon appétit!" — ja prantslane vastab viisakalt: "Rabí novíce!" (Iisrael, 1950-ndad)

[Analoogilisi nalju on nt. mitmete maletajate kohta, kes partneri ema- või võõrkeelse viigipakkumise peale olevat öelnud oma nime.]

★ Inglise arreteeriti Arizonas alaealise võrgutamiskatse pärast: ta oli öelnud 12-aastasele eesli seljas ratsutavalt tüdrukule: "I like your ass" (õige oluks: "donkey").

Kui mingi sõnapaar on mingi nalja kontekstis kord kokku sattunud, võib see hakata funktsioneerima omaette kalambuuriina. Moonutatud vorm kannab siis väärtushinnagut 'halb' ja moonutamata vorm hinnangut 'hea'.

2. Juhmuse skript

Juhminaljad on vist etniliste naljade suurim klass üldse. Need põhinevad kujutelmal, et mingi teise etnilise rühma esindajad on rumalad, lihtsameelsed, idiootlikud, ignorantsed, harimatud jne. Selle taga on sotsiaalpsühholoogiast hästituntud 'meie / nemad' -vastandus: seda, mis on meie omast erinev, tajutakse ebaloomulikuna, väärana jne.

JUHMUSE skript vastandab siis rühma, kuhu rääkija ja kuulaja kuuluvad, kui mittejuhmi, ratsionaalse, loomuliku (lühidalt, "hea") ja mingi teise rühma kui juhmi, irratsionaalse jne. (lühidalt, "paha").

Christie Davis (*Ethnic jokes and social forces* (1980) ja *How do they tell Polish jokes in Poland* (1982)) väidab, et iga industriaalühiskond on leiutanud endale etnilise hõimu, keda märgistatakse "lollid" sildiga — nendeks on näiteks:

USA-s poolakad; Inglismaal iirlased; Hollandis belglased; Ida-Kanadas uusmeremaalased; Lääne-Kanadas ukrainlased; Iiris tasmaanlased; Prantsusmaal belglased; Belgias flaamlased; Taanis

norrallased; Rootsis norralased, soomlased ja neegrid; Soomes mustlased ja karjalased jne. Seda võib printsiibis laiendada muidugi ka muile ühiskondadele — naabripilge on sotsiaalpsühholoogiline ja folkloorne universaal. Tadžikistanis pilatakse nt. usbekke, Iraanis kurde jne. On stampe, mis seonduvad suure hulga etniliste (puhuti lisaks veel hulga muude) objektidega ja tavatsevad liituda tihti omamoodi seeriatega.

Näiteid:

★Kuimitu x -i (ukrainlast, tšuktši, neegrit, miilitsat, blondiini jne.) on vaja, et vahetada elektripirni? — Viis: üks seisab laual ja hoiab pirni, neli keeravad lauda.

★Üks uuemaid motiive, mis samuti seondub paljude eri rahvastega, on ka jutt ajuoperatsioonist: kelgi on vaja eemaldada väike protsent ajust, kuid eksituse tõttu eemaldatakse suur protsent. Patsiendile teatatakse juhtunust kahetsusega ja ta reageerib selle rahva keeles, kelle tasemele nali soovib väita teda degradeerunud olevat: *Oh, mama mia!* või *Ei se mitään!* või *Ничего!* ~ *Ой бл...!*

Raskin ütleb, et semantiline mõttestamp, mille järgi juhminäljad tehakse, on umbes selline:

1) kõik x -id teevad \sim on P (mida hinnatakse pahaks, rumalaks);

2) on võimatu \sim ebatõenäoline, et keegi teeks \sim oleks P ;

3) keegi peale x -ide ei tee \sim ole P , sest kõik teavad (et) Q ;

4) Q on väga ilmne;

5) ainult väga juhmid inimesed ei tea, et Q ;

6) x -id on väga juhmid.

Siit võib mitmesuguste lisaskriptide vm. vahendite abil saada ka komplitseeritumaid arendusi, näiteks:

★Mitu puertoriikolast on vaja, et matta puertoriikolast? — Viis: neli kannavad kirstu, üks transistorraadiot. (Ameerika, 1980-ndad)

(Vihjed siis: a) puertoriikolaste transistoriarmastusele; b) ebasobiva matusemuusika valikule.)

★Kuidas belglasel kõrva ära põletada? — Helista talle, kui ta triigib. (Prantsuse, 1940-ndad)

[Meil on seda motiivi seostatud tšuktši, blondiini ja vist veel mõne muugi tegelasega.]

★Kaks ukrainlast tulevad õllekast. Üks ütleb: "Sul on kenad uued kalossid. Ma tahaksin neid endale."

Teine ütleb: "Näed, seal on hunnik sitta, söö see ära — ja kalossid on sinu." Esimene mees sööbki ja nad vahetavad omavahel jalatsid. Vahetajal hakkab pikapeale kalossidest kahju, teeb ettepaneku:

"Vahetame ikka tagasi!" Teine ütleb: "Söö nüüd sina omakorda, siis vahetame tagasi." Esimene sööbki,

vahetavad tagasi. Üks meestest resümeerib: "Soo, nüüd on kõik täpselt nii nagu enne, ainult kumbki meist on söönud hea hulga sitta." (Nõukogude, 1950-ndad)

3. Kitsiduse skript

Christie Davis (*Ethnic jokes and social forces*, 1980) ütleb, et lisaks "lollid" sildiga tähistatavale etnosele (\sim vähemusele) on iga industriaalühiskond endale välja töötanud ka kitsiks peetava etnose. Paljudel maadel on nendeks juudid ja šotlased, sakslaste jaoks švaabid jne. Lolliks ja kitsiks peetavad rahvad võivad juhtumisi olla ka samad, kuid asjassepuutuvad skriptid on põhimõtteliselt erinevad. KITSIDUSE skript on sama skemaatiline, fiktsiooniline ja binaarne nagu NÜRIDUSE skriptki. Objektrühm on kitsi, rääkija oma rühm ei ole. Kitsi rühm pannakse raha vm. tarbeväärtusega asja säästmiseks tegema veidraid, ebamõistlikke, koguni võimatuid asju.

Kaks näidet:

★Kuidas teha šotlast kurtummaks? — Küsida talt heategevuslikku annetust. (Inglise, 19. saj.)

★Inglise koolipoiss küsib šoti koolivennalt kustukat laenuks. Nähes teise vastumeelsust, lisab: "Ära muretse, mul on ainult üksainus täht vaja kustutada." Šoti poiss ütleb: "Ma ei muretse, kui sa lased mul oma kustukaga ka ühe tähe ära kustutada, kui sa endale kustuka hangid." (Inglise, 19. saj.)

On väga tüüpiline, et säästu objektiks valitakse kas mingid vältimatud ja/või väga tühised väljaminekud.

Järgmine näide on veidi peenem ja näitab, kuidas kitsi inimese teadvus võib tõlgendada ka võitu kaotusena:

★Šotlane leiab tänavalt naelase rahatähe, läheb õnnelikuna edasi — ja ennäe imet! — leiab veel ühe

raha, seekord 10-naelase. Kodus avastab, et on ühenaelase ära kaotanud, ja arutleb: "Kui ma poleks seda ära kaotanud, oleks mul nüüd 11 naela. Nüüd on mul 10 naela ja 1 kaotatud nael, seega tegelikult 9 naela. $11 - 9 = 2$, seega olen 2 naela võrra vaesem, kui võinuksin olla. Mul on tõesti kahju, et ma selle 10-naelase üldse leidsin: muidu oleksin olnud 1 naela võrra rikkam, nüüd olen 2 naela võrra vaesem." (Nõukogude, 1960-ndad)

Kitsidus ei hooli tihti kitside endi ega nende lähedaste füüsilisest heaolust / kahjust:

★Šoti noorpaar hakkab oma tuttuue maja elutoa põrandal armatsema. Äkki ütleb mees. "Ära uurista? (*fret*) niimoodi, kallid!" Naine on imestunud ja küsib: "Kas sulle ei meeldi, kuidas ma seda teen?"

Mees ütleb: "No umbes niimoodi jah: voodis oleks teine asi, aga siin sa hõõrud vaibalt karva maha."

★Šotlane koos perega lendab väikese eralennukiga. Kuskil poolel teel vaatab ta taha — poega pole lennukis. Küsib naiselt. "Kus on Douglas?" — "Douglas kukkus minut tagasi välja!" karjub naine.

"Mida põrgut," hüüab šotlane, "me lendame erapargi kohal ja seal viibimise eest on trahv 100 naela!"

Raskin leiab, et kitsidus jõuab tõesti äärmusele järgmises näites:

★Kõige kitsim šotlane on see, kes magab oma ämmaga, et hoida oma kena naist kulumast.

Ja Raskin teeb siingi NÜRIDUSE skriptiga analoogilise skeemi, mis näitab "semantilist rada":

- 1) x käitub ebanormaalselt, irratsionaalselt vmt. moel;
- 2) ükski mitte- x ei käitu analoogilises situatsioonis niimoodi;
- 3) situatsioon nõuab teatud tarbeaine või pseudo-tarbeaine kulutamist;
- 4) x -i käitumise põhjuseks on püüd iga hinna eest vältida kulutusi;
- 5) tulemuseks saadav sääst ei vääri pingutusi;
- 6) x on kitsi.

6. Riuklikkuse ~ kavaldamise (*craftiness ~ cunningness*) skript

See skript evotseerub, kui objektinose (minoriteedi) liige peab tegema midagi väga ebatavalist oma eesmärkide saavutamiseks. Rääkija omale rühmale selline kavaldamine siis eeldatavasti omane pole. Raskin arvab, et KITSIDUSE ja KAVALDAMISE silte kleebitakse tavaliselt sama(de)le etnos(t)ele, kuid skriptid ise ja neist tulenevad järeldused on erinevad. Üks erinevusi on see, et riuklikkus tekitab mõningast vastumeelset imetlust. Teine erinevus on see, et RIUKLIKKUSE skript on lähedalt seotud PETMISE skriptiga.

"Semantiline rada" on siin järgmine:

- 1) x teeb midagi ebatavalist;
- 2) ükski mitte- x ei toimi taolises situatsioonis niimoodi;
- 3) selline käitumine on x -ile kasulik;
- 4) x -il õnnestub oma eesmärk saavutada (tihti üsnagi eelduste kiuste);
- 5) x on osav ~ riuklik.

[Vanemate rahvanaljandite referaadis oli juttu analoogilistest vastuoksustest, mis nähtuvad nt. pastori tüpaažis ja tekitavad just samu "vastumeelse imetluse" efekte, samuti "Hodža Nasreddini fenomenist" üldisemalt.

Üldjuhul on kavalus vanemas naljandis põhiline liikumapanev jõud ja põhiline voorus, seetõttu näib kavaluse liigitamine etnilistes naljades negatiivsete joonte hulka üsna problemaatiline.]

Järgmises näites on šotlane kaval, kuid mitte kitsi:

★Šotlane tegi mingit surmapattu. Otsekohe nägi ta välku ja kuulis kõva piksekärgatust, ning käskiv hääl teatas taevast, et ta hukatakse: "Vali oma surm! Mil teel sa eelistad surra?" — "Vanadusse, " vastas šotlane kähku. (Briti, 19. sajand)

Edasi näiteid juutide kavalusest:

★Juut ja mittejuut teevad ristmikul autoavarii, kutsuvad politsei ja ootavad selle saabumist. Kumbki pole viga saanud, kuid mõlemad on põrutatud. Juut võtab oma vodkaplasku ja pakub teisele. Teine võtab rõõmuga punnsuutäie, tänab ja annab plasku juudile: "Võta nüüd ise kah!" — "Tänan, ei," ütleb juut, "ma ootaksin enne, kui politsei tuleb ja tuvastab, kumb pool on süüdi." (Nõukogude, 1970-ndad)

★Juut helistab oma kolleegi ukse taga ja ütleb ta naisele, et kolleeg palus tal läbi astuda ja sõna viia, et ta jääb täna kauemaks tööle. Naine tänab ja kutsub juudi sisse, et talle drinki pakkuda. Juut on nõus.

Nad ajavad mõnusasti juttu ja lõpuks juut räägib naisele, et ta on alati temast sisse võetud olnud, ning küsib, kas ta nõustuks temaga 75 rubla eest voodisse minema. Naine on nõus ja peagi lahkuvad nad teineteisest meeldiva rahuldustundega. Hilja õhtul tuleb oma mees koju ja naine ütleb: "See oli sinust väga tähelepanelik sõna saata, et jääd lõunale hiljaks." — "Tühja sellest," mõmiseb mees, "aga kas ta mu palga tõi sulle kätte?" (Nõukogude, 1950-ndad)

★Linnas elas juut, kelle põhitoeks oli kihlavedamine. Ükskord nõudis ta audientsi kuberneriga juurde ja ütles endal olevat tolle jaoks tähtsat infot. Kuberner ei uskunud, kuid võttis juudi siiski vastu. "Ekstsellents," ütles juut, "ma kardan, et mul on teile halbu uudiseid. Teie peepääl on tekkimas tohutu paise, mida on vaja jalamaid ravima hakata." — "See on naeruväärne," ütleb kuberner, "mul pole midagi selletaolist." — "Vein 5 rubla peale kihla, et on," ütleb juut. "Noh," ütleb kuberner, "karistame siis pealegi teid teie lapsikuse eest." Ta laseb püksid alla, ja muidugi pole seal midagi. "Oot-oot," ütleb juut, "ma ei saa aru, ta peab seal olema. Äkki on ta alles liiga pisike. Lähme akna juurde, seal on valgus." Lähevad, ikka ei midagi. "Jah, teil on õigus, paistet ei ole!" Ja maksabki juut kubernerile 5 rubla. "No milleks te küll selliseid asju teete ja oma raha raiskate!" on kuberner nõrdunud. "Oh ei, Ekstsellents," ütleb juut, "ma ei raiska iial raha." — "Aga see loll kihlvedu! Te viskasite ju 5 rubla tuulde." — "Ei, Ekstsellents, ma nimelt võitsin 5 rubla." — "Mismoodi?" — "Ma vedasin tänaval kellegagi 10 rubla peale kihla, et veerand tunni jooksul näeb ta aknal kuberneriga paljast taguotsa." (Vene, 1910-ndad)

★Rikas mees lubas Hershelele rubla, kui too ilma mõtlemata räägib ühe vale. Hershele ütles: "Rubla? Aga sa ütlesid just, et kaks ikka!"

Raskin ütleb, et kuna need naljad tihti keerlevad ümber peenelt väljatöötatud skeemi, on nad reeglina pikemad kui kitsidusnaljad. [Ilmselt on seegi statistiline ühisjoon vanemate kavalusnaljanditega.]

Raskin arutab küsimust, kuid võrd sellised etnilistes naljades kasutatavad skriptid või omistused on teadlikud / teadvustamatud. Mingi sotsioloogiline või psühholoogiline seletus sellistele valikutele peaks igal üksikjuhul leiduma. Kuid sellega seoses kerkib huvitav küsimus. Kuna need skriptid on lihtsustavad ja skemaatilised, siis nad ju ei peegalda tegelikkust täpselt. Kas "sünnipärane rääkija" on sellest teadlik? Kui ei ole, siis peaks see osa ta teadvusest kogunisti ühtima skriptidega ja olema seega täiesti müütilist loomu. Võib-olla harimatute, lihtsakoeliste ja/või eelarvamusi omavate rääkijate juures asi ongi nii. St. selliste inimeste jaoks pole skriptid entsüklopeedilist, vaid semantilist järku.

Enamjuhtudel siiski on skriptide puhtkonventsionaalne loomus rääkijale teada ja neid kasutatakse seega teadlikult (ja omandatakse kui teatud mütoloogilist laadi entsüklopeedilisi teadmisi).

[Ma ei saa küll päris hästi aru, mis selle "sünnipärase rääkija" peas täpselt peaks toimuma, kui ta alul on, ütlemine, harimatu ja *unsophisticated*, seejärel aga harib ennast ja saab *sophisticated*-inimeseks. Kas ta peab siis selle teadmuse oma semantilise mälu "sahtlist" kuidagi kustutama, et hakata seda oma entsüklopeedilise mälu "sahtlisse" uuesti sisse laadima?]

5. Mittestandardised eriskriptid etnilistes naljades

Kolm etnilist "üldskripti" on keelest ja rahvusest suuresti sõltumatud (nii rääkijate kui ka objektide plaanis). Kõrvuti nendega käibib etnilises huumoris aga mitmeid spetsiifilisemaid skripte, mille kasutamisel rääkivate ja objektsete rahvapaaride valik on läbilõhki kitsam.

HÜPERSEKSUAALSE VÄHEMUSE skript on üks neist. [Raskin räägib pidevalt vähemusest, kuid need pilasuhted näivad kehtivat üksteist tundvate rahvaste vahel märksa üldisemalt.] Venes on hüperseksuaalne rahvas grusiinlased, USA-s neegrid ja puertoriikolased jne.

Näide hispaanlaste kohta:

★Hispaanlastest noorpaar läks Las Vegasesse mesinädalaid veetma, kuid kasiinos käimise asemel ei tulnud nad oma hotellitoast mitu päeva väljagi. Lõpuks näitasid nad end ühel keskhommikul hotelli restoranis. Kui kelner tuli, vaatas naine teda teraselt ja küsis: "Teate, mida ma tahaksin?" Mees löikas vahele: "Tema ei tea, kuid mina tean. Aga praegu lihtsalt sööme, eks ole?" (Ameerika, 1970-ndad)

HÜPERSEKSUAALSUSE skript võib konkretiseeruda nii GENITAALISUURUSE kui ka SEKSUAALSE VÕIMEKUSE skriptina (või mõlemat ühtaegu). Samuti võib see skript kombineeruda

NÜRIDUSE skriptiga, mis võib olla primaarne (nt. kurdid iraaklaste silmis); vahel on kombinatsioon juhuslikum.

Prantslased on siiski hüperseksuaalsuse, armufanatismi traditsiooniliseks võrdkujuks paljudele eri rahvastele, kusjuures neil on siin oma konkreetne spetsiifika: alati seksile keskendatud, frivoolsed, samal ajal blaseerunud; tihti liitub prantslaste puhul mängu KEELATUD SEKSI (homoseksuaalsuse, prostitutsiooni) skript:

★Prantsuse ema tuleb vihaselt koju ja ütleb mehele: "Sinu poeg on võimatu. Ta on alles kaheksane, ja kas sa tead, mis ta mulle praegu maja ees ütles? "Ema, Pierre meeldib mulle hirmsasti. Kas ma võiksin temaga abielluda?" " — "Aga see on ju võimatu," ütleb isa, "kas sa siis ei tea, et Pierre on juut?" (Nõukogude, 1970-ndad)

★Nõukogude ametiühingudelegatsioon on Pariisis bussiekskursioonil. Üks noormees näeb bussist tänaval väga hõrgutavat tüdrukut ja hüüatab: "Vau!" — "Oo jaa," ütleb giid, "see on vähemalt 20 franki." Järgmisel tänaval on veelgi atraktiivsem tüdruk. "40 franki," ütleb giid. Järgmine tüdruk on 50, järgmine 80 ja järgmine Louvre'i ees 100 franki. "Ja kas siis Pariisis korralikke naisi ei olegi," küsib noormees, "tähendab selliseid, kes poleks prostituudid?" — "On ikka," ütleb giid, "aga nende hinnad algavad 500 frangist." (Nõukogude 1960-ndad)

Naljad näivad väitvat prantslaste kohta, et nad teeksid seksi ~ armastuse nimel mida tahes, vahetaksid selle vastu millised muud eluhüved iganes. Järgmine näide töötab SEKSUAALSE VÕHIKLUSE skripti kaudu:

★Prantslanna ütleb oma mehele: "Kuule, meie André on juba kolmteist, kas sa räägiksid talle neist asjust?" — "Kas sa ise ei võiks?" küsib mees. "Mul pole õrna aimu, kuidas seda tehakse." — "Ei," ütleb ema, "see peab olema meestevaheline jutt. Võiks ju alustada lindudest ja mesilastest ja minna sealtskaudu edasi." — "No olgu," ohkab mees. Pärast sööki ütleb mees pojale: "André, lähme veidiks verandale, ma tahan sinuga rääkida." Lähuvad siis ja isa küsib: "André, kas sa magad teenijatüdrukuga?" — "Aga muidugi," vastab poeg, "mis siis?" — "Ei midagi, su ema tahtis, et ma ütleksin sulle, et lindudel ja mesilastel käib see asi täpselt samamoodi." (Nõukogude, 1960-ndad)
Veel tugevam on sama rõhuasetus järgmises näites (vastandatuna ühtaegu kujutelmaga sakslaste seksuaalse leiguse kohta):

★Prantslane tuleb kuhugi Saksa linna ja mellib end hotelli. Aeg on hiline ja ta läheb kohe magama. Järgmisel hommikul kohtab ta allkorrusel administraatorit, kes on silmnähtavalt endast väljas. "Härra, mind polnud eile õhtul siin, kui te saabusite, ja meie personal tegi teie majutamisega koletu vea. Ma palun teilt vabandust šoki ja ebamugavuste eest, mis me teile põhjustasime!" ütleb ta ühe hingetõmbega. "Teil pole vaja maksta järgmise öö ega kogu ülejäänud siinviibimise aja eest." — "Väga lahke teist," vastab prantslane, "aga mis ebamugavustest te rääkisite?" — "Oh, härra," ütleb sakslane, "te ju ikka märkasite, et voodis oli surnud naine?" — "Surnud?" ütleb prantslane üllatunult. "Ta oli tõesti veidi passiivne, aga ma mõtlesin, et ta on lihtsalt tavaline sakslanna." (Nõukogude, 1950-ndad)

Viimases näites rakendus siis ASEKSUAALSUSE skript. Analoogilisi nalju leidis ka vene (nõukogude?) naiste kohta, eriti nõukogudeaegses juudi huumoris. See skript on tihti seotud GENITAALISUURUSE skriptiga (naistel just). (Näide ei kannata tsiteerimist.)

Juutidele on huvitaval kombel omistatud naljades nii hüper- kui ka hüposeksuaalsust.

Sakslastega ja inglastega seonduvad tüüpiliselt veel mõned etnilised skriptid, nimelt TÕHUSUS, METOODILISUS ja PIME KUULEKUS.

Järgmises näites on sakslaste külmus kombineeritud prantslaste frivoolsusega:

★Sakslane kolib oma firmaga Pariisi ja asub koos naisega oma uude korterisse. Ta avastab varsti, et tema kondoomivaru, mida ta igal aastal uuendab, on otsa lõppemas. Ta jalutab lähedal olevasse apteeki ja küsib 100 kondoomi. Kodus teeb ta paki lahti, loeb kondoomid üle — ja neid on ainult 99. Järgmisel hommikul läheb ta apteeki tagasi selle üle õiendama. "Mul on meeletult kahju, musjöö," ütleb apteeker, "me ilmselt rikkusime teil imeilusa öö ära." (Nõukogude, 1960-ndad)

Selliseid mitteuniversaalseid etnilisi skripte on kokkuvõttes päris palju. Näiteks inglastega seonduvad mitmel rääkijarahval mitmed eriskriptid.

PUISUS, JÄIKUS:

★ Kas teate, kuidas Kuningliku Laevastiku esimene leitnant? (*First Lieutenant*) surma sai? Kui ta laev oli sadamas, kukkus seal lähedal väiksel jahilt väike tüdruk üle parda. Ohvitser hüppas merre ja päästis tüdruku ära. Ta andis tüdruku emale üle ja hüppas merre, et oma laevale tagasi ujuda. Äkki ründas teda hai. Silmaga pilgutamata haaras mees tupest oma kortiku ja oli valmis vastulööki andma, kui tänulik ema jahi pealt hõikas: "Leitnant, kus on teie lauakombed? Kala jaoks on ju spetsiaalne nuga!" (Nõukogude, 1950-ndad)

HÜPERSEKSUAALSUS (prantslased) + SAAMATUS ARMASTUSES (venelased) + KÜLM VIISAKUS (inglased):

★ Kaks prantslast ja üks prantslanna satuvad asustamata saarele. Samasugune rühm venelasi satub teisele saarele ja kolmas rühm britte kolmandale saarele. Prantslanna läheb ühele prantslasele mehele, teine on tal armukeseks ja kõik kolm on õnnelikud. Venelanna läheb samuti ühele venelasele mehele, armub teisesse ja kõik kolm on õnnatud. Britid lähevad igaüks saare eri nurka ega räägi omavahel sõnagi, sest pole kedagi, kes neid üksteisele tutvustaks. (Nõukogude, 1950-ndad)

Jne.

[Üldse kaldub ju iga rahvas mn. kolme rahva lugudes esindama erinevat skripti — kasvõi nt. järgmises Raskini näites on igal oma maneer: prantslane peab üleaisalöömist täiesti normaalseks; inglane on jahedalt viisakas, kuid ei andesta; venelane teeb etteheiteid, kuid motiivid on ootamatud.]

★ Kuidas eri rahvad reageerivad abielurikkumisele?

Prantslane tuleb magamistuppa, leiab oma naise oma parima sõbraga voodist ja ütleb: "Ah, Marie, sina oled siin Jeaniga! Tähendab, Clotilde on üks, ma vist otsin ta üles." Inglise ütleb: "OK, mu armas. Mu advokaat helistab sinu advokaadile." Venelane ütleb: "Sina muudkui lõbutsed siin! Kas sa ei tea, et kaubalattu oodatakse üle hulga aja kodujuustu ja kõik head naised seisavad juba sabas!" (Nõukogude, 1950-ndad)

Raskin kordab üle veel kaks asja:

1) et sama süžeeaga (st. samu üldskripte kasutavad) etnilised naljad varieeruvad väga lopsakalt pilgatava rolli valitud rahva poolest;

2) et mingi rahva portrees, mille teine rahvas oma naljades maalib, võib olla ühtaegu otsakuti mitu tunnusjoont: nüridus kui ka kitsidus, kitsidus kui ka kavaldamine jne.

Edasi vaadeldakse veel mõnesid väga spetsiifilisi skripte, nagu ZOOFILIA ja

HOMOSEKSUAALSUSE motiivid armeenlaste kohta venelaste juttudes või ÄRILISE

ETTEVÕTLIKKUSE JA OSAVUSE omistamine grusiinlastele samas Nõukogude Venes.

Nii eeldab järgmise näite mõistmine mõningaid spetsiaalteadmisi sellest, kuidas Nõukogude Liidus käis teatud osa kaubandusest:

★ Nõukogude lennuk stardib Tbilisist Moskva poole, ilmub kaaperdaja ja käsib sõita Pariisi. Ilmatu lihastes grusiin asub kaaperdajaga võitlusse, võidab ta ära ja lennuk jõuab õnnelikult Moskvasse.

Võimuesindajad kohtlevad grusiini kui kangelast ja suurt Nõukogude patriooti. Talt võetakse intervjuu ja reporter küsib: "Õelge, seltsimees, mis sundis teid tegema sellist patriootlikku tegu, mis oli seotud nii suure riskiga?" — "Mul oli tonn apelsine pardal," ütleb grusiin, "ja mis ma oleksin nendega Pariisis peale hakanud?" (Nõukogude, 1970-ndad)

Raskin leiab, et tšuktšile omistatavad tüüpjooned nõukogude naljades olid nimelt TOBEDUS ja KÕRKUS:

★ Nõukogude rahvaste esindajad arutavad, mis rahvusest oli Lenin. Venelane ütleb: "Ta oli poolvenelane, ta emakeel oli vene, tal oli vene haridus ja kultuur." Juut ütleb: "Ta oli juut. Ta ema oli juut, ja see on ainus, mis loeb." Tšuvašš ütleb: "Aga ta isa poolt vanaisa oli tšuvašš, nii et ta oli tšuvašš kah." Tšuktš ütleb: "Ta oli tšuktš." — "Ole nüüd, temas polnud ja tšuktši verd!" — "Ta oli tšuktš, sest ta oli väga-väga tark!" (Nõukogude, 1960-ndad)

6. Väiksemad objektrühmad etnilises huumoris

Samu skripte nagu rahvustele, võib etnilises huumoris kohaldada ka väiksemaile etnilistele, usulistele või elukutserühmadele. Arsti- või juristinaljad näiteks ei kuulu kindlasti etnilisse huumoris, kuid

nendegi semantiline mehhanism on printsibiis sama. Nagu mistahes muud liiki huumor, eeldavad noodki teatud skriptikogumi olemasolu, mis kätkeks endasse käibivad müüdid ja stereotüübid selle rühma kohta. Needki skriptid ei vasta tegelikkusele ja on paremal juhul ainult osaliselt õiged. Ja neidki ei saa sünnipärane rääkija oma valdusse semantilise pädevusena (st. emakeele omandamise korras), vaid nad tuleb koos muude kultuurikonventsioonidega eraldi ära õppida.

Põhiskriptid mingi rahva kohta tervenisti ja mõne selle osa kohta suurt ei erinegi (kui just juttu pole mõnest konkreetsest isiksusest).

Christie Davise(*How do they tell Polish jokes in Poland*, 1982) "lollide vähemuste" nimistu näiteks sisaldab kõrvuti nii eri rahvuste esindajaid kui ka konkreetsete paikkondade elanikke seespool sama rahvust:

idafriislased sakslaste seas;

Århusi asukad norrakate seas;

lõunaitaallased itaallaste seas;

Musta mere kreeklased kreeklaste seas.

Või nt. Kentucky elanikud tunduvad Indiana elanikele juhmidena ja lihtsameelsetena ja Kentucky omad on võimelised samu nalju ümber töötama pilgeteks indianalaste kohta.

Samuti on eriskriptid muul alusel eristuvate rühmade kohta.

Seksnaljades katoliiklaste kohta esineb näiteks spetsiaalne TSÖLIBAADI skript (näiteks eespool tsiteeritud nali nunna kohta, keda vägistati "piisavalt ja patuta"). Feministlikes ja antifeministlikes naljades on taas omad eriskriptid, nagu KASTREERIMINE, LESBIAANLUS jms. Järgnevas näites on kõrvuti etniliste kategooriatega mängus MAFFIA skript:

★ Poolakas tooks pardi kukevõistlustele, itaallane veaks pardi peale kihla ja maffia viiks pardi võidule. (Ameerika, 20. sajand)

7. Rahvusliku üleoleku naljad

Etnilise huumori eriliigi moodustavad rahvuslikku üleolekut rõhutavad naljad, st. oma rahvast ülistavad naljad. Sedasama tööd teevad mingis mõttes ka tavalised etnilised naljad, mis ühe või teise skripti kaudu väljendavad põlgust mõne teise rahva vastu. Siin erirühmas aga tõstetakse oma rahvust esile teisi rahvaid rõhutatult põlastamata.

★ Ameeriklane, sakslane ja prantslane vaidlevad, kelle naine on kõige saledam. Ameeriklane ütleb: "Minu naine on nii peenike, et kui ta on restoranis täislõuna söönud, kaalub ta poole rohkem kui enne." — "See pole midagi," ütleb sakslane, "minu naine on nii peenike, et kui ta võtab vanni, siis pean ma tal juustest kinni hoidam, et ta koos veega torust alla ei läheks." — "Noh," ütleb prantslane, "minu naine neelas kirsikivi alla ja kõik arvasid, et ta on rase." (Nõukogude, 1960-ndad)

[Minu taju ei suuda siin küll välja eristada, milline neist kolmest hüperboolist on kõige jõulisem — kui mitte arvestada rahvajutule üldomast n-ö. tagakaalu-aksioomi (kolmas on tugevaim ja ühtlasi anekdoodis loomulik puändikoht). Edasi, kuna see on väidetavalt nõukogude nali, kes on siin siis "oma rahvas"? Kuid näide illustreerib kindlasti seda tööka, et on olemas kiitlemisnalju, kus puánt ei too sisse semantilist pööret ega annulleeri kiitlemise enda sisu.]

Raskin ütleb ka ise, et seda tüüpi naljadele on omane "multinatsioonaalne formaat", mis on sobiv võrdluste tegemiseks, ja et juttu naiste saledusest sobiks rääkida ilmselt ka muule kui prantsuse auditoriumile — seeläbi muutuks ta tsitaadiks (või irooniaks vm-ks) prantslaste saleduskultuse kohta. Teatud puhkudel võib RAHVUSLIKU ÜLEOLEKU skript üle kasvada mõneks poliitiliseks skriptiks. Üleolekunaljad eeldavad ilmselt patriotismi või eneseimetluse piisavat osakaalu rahvuspsüühikas. Selliste hoiakute kultiveerimine on olnud tüüpiliselt omane totalitaristlikele, natsionalistlikele režiimidele. Rahvas vastab sellele tavaliselt naljadega, mis parodeerivad poliitilisi loosungeid ja rahvusliku üleoleku ideid. Näiteks juurutati Nõukogude Venes teatavasti hoolega müüti, et kõik asjad olid tegelikult leiutatud ~ avastatud venelaste poole või olid kõige esimesena olemas Venemaal. Järgnevas näites ongi etniline ja poliitiline skript ühte põimitud:

★ Eri rahvustest tudengid pidid kirjutama essee elevandi kohta. Inglase essee pealkiri oli "Elevandi roll

Briti impeeriumi ülesehitamisel". Sakslase essee oli "Elevandi kui liigi ajalooline ülevaade algusest kuni tänapäevani". Prantslane kirjutas teemal "Elevant ja naine". Ameerika tudeng valis teema "Elevandi finantsiliselt efektiivsusest kasutamisest". Juudi tudengi teema oli "Elevant ja antisemitism". Ja vene tudeng pealkirjastas oma töö "Nõukogude Liit — elevandi kodumaa". (Nõukogude, 1960-ndad; paar dekaadi varem oli venelase teemaks "Stalin elevandi kohta")

Raskin juhib tähelepanu sellele, et nõukogude venelasest kuulaja jaoks oli vene tudengi teema taga poliitiline skript, kuna kõigi teiste teemad tõlgenduvad puhtetniliste skriptidena: inglastele meeldib impeeriume ehitada, sakslased on pedantsed ja metoodilised, prantslastel on naistekultus, ameeriklased on kasu jahtivad bisnesmenid, juutidele on valus teema antisemitism.

Ka äsja tsiteeritud nali Lenini rahvuse kohta on tegelikult poliitilise ja etnilise skripti ühend.

[Eestlaste ja muude "teise sordi" nõukogude rahvaste jaoks kehastas "venelase" sildiga tähistatud anekdooditegelane muidugi ühtaegu nii poliitilist kui ka rahvuslikku vägivalda.]

8. Pseudoetnilised naljad

Etnilised naljad võisid põimuda niisiis sekshuumori kui ka poliitilise huumoriga. Paljudel puhkudel tavatsetakse etnilise naljana serveerida muid naljaliike, mis pole tegelikult üldse etniline huumor.

Hispaanlase-naljuna on esitatud näiteks järgmine pala:

★"Angelo, did you take the school bus this morning?" — "No, teacher, I can't drive. And my big brother didn't do it either — he is sick today."

Raskin ütleb, et kogu nali baseerub pelgalt sõna *take* polüseemial, millest tekib nõrk kalambuur, ja et nime ja sõiduki võiks välja vahetada millise muu vastu tahes, ja et USA hispaanlastega seonduvad skriptid siin ei tööta.

[Kardan siiski, et päris nii see ei ole:

1) Raskin nimetab ise halva keeleoskuse skripte esimesena etnilisi nalju konstitueerivate skriptide hulgas, ja see hispaania poiss saab siin ikkagi inglise keelest kindlasti valesti aru;

2) see hispaania poiss väidetakse viibivat pideva enesekaitsevalmiduse seisundis — ju siis ikka seetõttu, et avalik arvamus on seda meelt, et neegrid, hispaanlased jm. tükivad igal võimalikul puhul varastama;

3) väidetakse samuti, et hispaanlased on väga perekondlikud (Angelo kaitseb ka oma venda).]

On kaks peapõhjust, miks tegelikult mitteetnilisi nalju võidakse etnilisteks lugeda, ja mõlemad on valed.

1. Kogumiku autor või jutustaja on nalja kuulnud sellesama rahva esindajalt, mille sildiga on tähistatud ka nalja tegelane ~ tegelased ~ objektid. Neil tegelastel on nimed, muidki rahvusatribuute, nad võivad tarvitada oma emakeelseid stampe jne. (Mõned jutustajad arvavadki, et taolised stambid, nagu prantsuse *monsieur, merci, pardon, oh-la-la*, itaalia *mama mia, prego, signorina* jts. on head vahendid ja lisavad jutule värvi.) Eriti just lihtsakoelised rääkijad võivad arvata, et etniline külg on mõnes sellises naljas oluline.

2. Rääkija võib olla etniliste stereotüüpide olemasolust ja tähtsusest teadlik ja võib arvata, et nood võiksid kuidagi nalja toetada. [Bussi varastamise nalja juures Raskin toob esile samu asju, mida ülal nimetasin, kuid arwab siiski, et siin nali üldiselt ei välju keelesemantika enda piirest rahvussuhete alale.]

Ja Raskin rõhutab veelkord: nalja võib tõeliselt etniliseks pidada, kui ta põhiopositsioon (või üks neist opositsioonidest) sisaldab vähemalt üht tõeliselt etnilist skripti — st. mõnd sellist pseudoentsüklopeedilist teadmist (kultuuriliste suhtumuste, hoiakute, tõekspidamiste kohta), mis ei jää puhtalt keelelise kompetentsi raamidesse. Katsumiskivi(stik) on järgmine:

1. kriteerium. Kui nali on tõeliselt etniline, siis tema poolt evotseeritava skripti eemaldamine muudab nalja mõistetamatuks. [Kuidas see eemaldamine tehniliselt võiks toimuda, see jääb mulle mõistetamatuks.

Kui ma olen, ütleme, nõukogude venelane ja mu peas istub "entsüklopeediline" kujutelm, et tšuktšid on üks juhm rahvas, kuhu ma selle siis peaksin eemaldama? Kuid vrd. ka p. 3 järgnevas: mõeldakse pigem rahvusnimetuste vm. konkreetsete elementide väljavahetamist?]

2. kriteerium. Tõeline etniline nali on see, kus tegelased ei esinda iseendid kui indiviide, vaid nimelt ja ainult teatava etnilise rühma liikmeid.

3. kriteerium. Püüda anda tegelastele teiste rahvuste nimesid ja vaadata, mis naljast järele jääb. [Kas see

olekski siis see skriptide "eemaldamine"? Kuid kardan, et nt. bussivarguse jutt selguks selle testi tulemusel olevat vägagi etniline: kui sesse tõlkimatusse juttu torgata Angelo asemele tegelaseks mõni Vasja või Pekka, jääks sellest ju paremal juhul mingi paroodia?]

Tõestamaks, et nt. seksnaljast ei saa mingite lisamiste ega ümbertõõtlustega etnilist nalja, toob Raskin sellise näite [originaaltekst on mitmesuguste dialoogivenitustega ülipikaks kuhjatud, esitan sellest siin ainult lühikokkuvõtte]:

★ Mees kurdab arstile oma impotentsust. Arst leiab, et probleem on puhtfüüsiline ja soovib siirdada mehele 2-kuise aafrika elevandi londi. Nii tehaksegi, operatsioon õnnestub ülihästi, kõik on rõõmsad. Jääb ainult tilluke kõrvalnäht: vahel külas olles ja kohvilauas istudes tikub ta toosist suhkrut krabama. (Nõukogude, 60-ndad)

Seejärel paneb Raskin tegelastele juudi nimed, lisab teksti jidišikeelseid toorelemente, juudidipärastab vist ka stiili jm. artibuutikat — ja ennäe imet! — spetsiifiliselt juudidipärast nalja ei teki.

9. Juudihuumor

Raskin jätkab sealt, kus eelmine jutt lõppes: väärimaks etnilise juudihuumori nime, peab jutt vastama äsjanimetatud kriteeriumidele (kollektiivne referents, tegelaste ümbervahetamatus jne.). Ta kurdab küll, et mitmed juudihuumori kogumike koostajad on sedalaadi vigu teinud, ju vist põhimõttel: mida rohkem, seda uhkem.

Juudihuumor oma spetsiifikas on kujunenud paljude usuliste, sotsiaalsete, poliitiliste, ajalooliste jm. faktorite toimetel. Juudihuumorile on omane produktiivsete just-nimelt-juudikohasate eriskriptide rohkus. Küll kohalduvad juutidele ka standardsed etnilised skriptid, ja sel puhul on tulemuseks juudivastane e. antisemitistlik huumor.

KITSIDUS on üks tihtipeale juutidega seostatavaid skripte. [Olgu meenutuseks öeldud, et Eesti vanemal naljaväljal domineerivad kaks kitsiduse kohalikku võrdkuju — juut on üks ja mulk on teine. Praeguseks on lisandunud terve rodu muid: šotlasi, gabrovlasti jne.]

★ Juudi rahatuus, kes lõunatas luksusrestoranis, valmistab kelnerile pettumuse enam kui mõõduka jootrahaga. "Andke andeks, sir," ütles kelner, "aga teie lihane tütar on teist tublisti erinev: ta käib siin tihti ja meile kõigile meeldib teda teenindada, sest ta annab väga head jootrahad." — "Tal on ka rikas isa," nähvas juut vastu, "minu oma oli tänavakaupmees." (Rahvusvaheline, 20. sajand)

[Kardan väga, et siin kaalub tabav vastus küll kõik muu kaugelt üles, sh. möödaminnes mainitud kitsiduse. See ei ole tõesti juudivastane huumor. Ja Raskini enda kriteeriume järgides on tegelaskuju juutlus eemaldatav vähimagi kahjuta naljale.]

RIUKLIKKUSE skripti näide:

★ Miilits peatas juudi Moska tänaval liikluseeskirjade rikkumise pärast. Juut pani jooksu, miilits järele. Juut jooksis elumaja seksiooni, kus elas ta sõber, ja trepist üles. Sõbra polnud kodus, sõbra naine oli voodis. Juut kargas naise kõrvale voodisse. Varsti koputaski miilits uksele. "Mina ei saanud midagi rikkuda," ütles juut, "olin kogu aeg siin oma naisega voodis." — "Kust me teame, et ta on teie naine?" küsis miilits. "Näete, ma suudlen teda," ütles juut. "Seda võib igaüks teha," ütles miilits vastu. "No hästi," ütles juut ja hakkas naisega armatsema. Miilits vaatas pealt, jäi uskuma ja lahkus. Kui miilits oli läinud, hüüdis naine: "Kuidas ometi sa võisid teha midagi sellist oma sõbra naisega!" — "Mul on tõesti kahju," ütles juut, "aga kas sa siis oleksid tahtnud, et mind oleks võimudele valetamise eest kinni võetud?" (Nõukogude, 1940-ndad)

[Minu meelest on see lihtsalt vilets nali. See on mingi tobe grotesk, kus aimub kaks asja, mis tahavad olla nutikus- või kavalusaktid — pääsemine miilitsate käest ja naise etteheite pareerimine, kuid mõlemad on üsna nõrgad. Kui selles jutus on mingi stereotüübitaust, mille jaatusele jutt on üles ehitatud, siis vast pigem see, et 1) juudid väidetakse olevat mitte millestki hoolivalt solidaarsed;

2) 40-ndate aastate Venemaal pidi võimuorganitele valetamine olema tõesti koletu kuritegu.]

PELGURLUS on veel üks juudinaljadele tüüpiline skript:

★ Kaks juuti kutsusid teineteist duellile ja kumbki kutsus mittejuudist sõbra endale sekundandiks. Järgmisel hommikul ilmusid kokkulepitud kohta ainult kaks sekundanti. Mõlemal olid kaasas pitseeritud kirjad oma juudi sõpradelt (st. duellantidelt). Esimene kõlas: "Kuna minu sekundant on

palju auväärsem inimene kui mina, siis pean pakkuma au Teiega võidelda talle. Palun vastu võtta minu kahetsused." Teine kiri kõlas: "Võin jääda hiljaks õnnetusjuhtumi tõttu poes. Palun alustage ilma minuta." (Saksa, 19. sajand)

[Selle jutu argusekohane tõlgendus näib küll otsituna, kui mitte lausa väärana. See on ülijõhker nali, mille põhiolemus on üheselt rassistlik: juudi jaoks on mittejuut mitteinimene, kelle ohverdamine ei põhjusta mingeid süümepiinu. Tundub sobivat pea võrdselt hästi nii antisemitisti kui juudi marurahvuslase suhu.]

FÜÜSILISE EBAPUHTUSE skript on Raskini väitel samuti üks neist, mis juutidega seondub.

★ Sõja ajal, kui kõike oli vähe, tuli keegi tuttav Rabinovitši poole, tõmbas ninaga õhku ja küsis: "Kuule, Rabinovitš, kas sa vahel sokke ka vahetad?" — "Mis mõttes vahel?" küsis Rabinovitš vastu. "Ma vahetan neid ju kogu aeg — suhkru vastu." (Nõukogude, 1941)

Juudi huumorit on paljud autorid (sh. **Leacock**, **Mindess** jt.) pidanud "ennasthalvustavaks" ja mõned on teda selle eest koguni kiitnud. See tähendab, et spetsiifiliselt juudi**vastaste** skriptidega jutte räägivad nii mittejuudid kui ka juudid ise. Raskin arvab, et seesuguste hulka võiksid kuuluda küll KAVALUSE ja NUTIKUSE, kuid mitte NÜRIDUSE ja MUSTUSE skriptid. Muidugi võib jutu toon muutuda, olenevalt rääkija hoiakust juutide suhtes, kuid jutu semantilised põhiomadused võivad jääda samaks. Raskin toob edasi näiteid juutide endi poolt räägitavaist juudinaljadest, kus kasutatakse KITSIDUSE, KAVALUSE ja NUTIKUSE skripte:

★ Schecteril oli renditud kauplemiskoht ühel California vabaõhutaikl. Keegi naine võttis [ju siis Schecteri kauba hulgast] murtud kahvli ja küsis: "Kui palju?" — "1 penn," vastas Schecter. "1 penn, nurises naine, "seda on liiga palju!" — "Tehke siis oma pakkumine!"

★ Šapiro kuulis heast era-perearstist ja helistas, et panna kogu perele ajad kinni. Talle öeldi, et muu läbivaatus maksab 20 rubla pere peale, ainult analüüsid on 3 rubla tükk iga pereliikme pealt eraldi. Järgmisel hommikul andis ta arstile ühe uriiniproovi ja lubas kaks ülejäänut tuua eraldi. Öhtul tuli ta väga heas tujus koju ja ütles: "Tead, Manetška, sul ja mul ja Abrašal — meil kõigil on suurepärase uriin. Ja ma maksin nende eest ainult 3 rubla." (Nõukogude, 1940-ndad)

★ Teadlased avastasid, et mandrijää on hakanud sulama ja kuue kuu pärast tuleb üleilmne veeuputus. Sel puhul tulid kõik usujuhid kokku salakonverentsile. Protestandid teatasid: läheneva õnnetuse puhul protestandid lähevad kirikusse ja palvetavad kaks tundi iga päev. Katoliiklased teatasid: saabuva uputuse puhul kuulutavad katoliiklased järgneva kuue kuu jooksul iga teise päeva tervenisti palvapäevaks. Kogu maailma rabid pidasid samuti nõu ja avaldasid samuti teate maailmale: kuna kuue kuu pärast maailm ujutatakse üle, siis õpivad juudid elama vee all.

Raskin märgib, et nende naljade üldiseks iseärasuseks on see, et asjassepuutuvaid skripte ei võeta surmtõsiselt. Igas jutus evotseeruvad lisaskriptid, mis töötavad etnilisele põhiskriptile vastu. Näiteks murtud kahvli jutus on konks selles, et 1 pennist väiksemat raha pole olemas; pissiproovi-jutus on kokkuhoiutriki mõte küsitav; veeuputuse-jutus läheb asi absurdiks, sest tegelikult ei saa keegi eriti vee all elada.

[Minu arusaam erineb küll Raskini omast tunduvalt. Kahvli-jutus on ju kitsi mitte juut, vaid ostja, ja juut mõnitab teda vägagi teravmeelselt. Pissiproovi-jutust ma ei saa päris üheselt aru: kui viidud ainsas proovis oli ainult juudi enda uriin, siis oli see kindlasti tobe kitsidus, kui aga kolme pereliikme uriinid kokkuvalatuna, siis negatiivne vastus selle mikstuuri kohta pidanuks vist tõesti tähendama nii kõigi pereliikmete head tervist kui ka nutikat kokkuhoidu. Veeuputuse-jutu idee näib olevat see, et juutidel on väga tugev alalhoiuinstinkt, mille ees peavad taganema, kui vaja, ka usulised põhimõtted, ja et juudid on suutelised, kui vaja, korda saatma asju, mis on võrreldavad vee all elama õppimisega.]

Juutide endi poolt viljeldava juudihuumori veelgi selgemaks erijooneks on aga selliste eriskriptide olemasolu, mis tavalises juudi**vastases** huumoris üldse puuduvad.

Tähtsaim neist on ANTISEMITISMI skript. Selle järgi juute diskrimineeritakse lihtsalt seepärast, et nad on juudid, neid takistatakse tööd saamast ning neilt on võetud juurdepääs privileegidele, soodustustele ja hüvedele.

★ Nõukogude juut tuleb suure käitise kaadriosakonna ülema juurde ja taotleb inseneri kohta. Ametnik vaatab juudi atestaate, näeb, et ta sobiks kohale, aga ei taha teda võtta. "Noh, Šapiro, teil on suurepärase kvalifikatsioon, kuid meil on vaja kedagi, kes oleks ühtlasi võimeline töötama raamatupidajana." Selgub, et juudil on ka see võime. Edasi soovitakse kõielkäimise oskust, kuna

mõnede vanade poodideni on võimalik jõuda vaid sel teel. Juut teatab, et ta on viis aastat töötanud Moskva riiklikus tsirkuses. Ametnik mõtleb sügavalt ja ütleb: "Väga hea, kuid meil käib sageli külalisi Turkmeeni NSV-st." Juut ütleb, et ta räägib vabalt turkmeeni, usbeki, kasahhi ja kirgiisi keelt.

Sellepeale mõistab kaadritöötaja öelda ainult: "Kasi välja, juudinäru!" (Nõukogude, 1950-ndad)

★Kaks juuti sõidavad rongi kupees ja ülemine kuuleb alt oigamist. "Kas sul on paha, Haim?" küsib ülemine ja lisab ise: "Aga kellel meist on tänapäeval üldse hea?" Haim ei vasta, veidi aja pärast oigab jälle. "Mis sa nüüd, ära võta südamesse!" ütleb ülemine. "Me kõik peame kannatama, tead ju küll." Hommikul selgub, et alumine juut on surnud. "Oh aeg," ütleb ülemine juut, "Sul oli paha selles mõttes, aga mina mõtlesin, et tolles mõttes!" (Nõukogude, 1950-ndad)

★Kaks juuti kohtuvad tänaval, üks neist on väga kurb. Teine küsib: "Ikka jahid tööd?" Kurb juut noogutab. "Ja jälle äraütlemine?" Kurb noogutab jälle. "Et siis antisemitism nagu ikka?" Teine noogutab väga entusiastlikult. "Ja mis ots, see oli, mida sa tahtsid?" — "Rh-rh-rh-raadio-dh-dh-dh-diktor." (Nõukogude, 1960-ndad)

ANTISEMITISMI skripti erivormiks on POGROMMI skript — tuleb välja, et juudid on võimelised selgi teemal naljatama:

★Paar kuud pärast I maailmasõja lõppu oli Poola peaministril kohtumine president Woodrow Wilsoniga. Peaminister ütleb: "Kui rahuläbirääkimistel ei arvestata meie rahva nõudmisi, siis võib ennustada suurt õnnetust: inimesed saavad väga vihaseks, lähevad välja ja hakkavad juute tapma." — "Ja kui teie nõudmised leiavad arvestamist, mis siis?" — "Siis on meie inimesed väga rõõmsad, lähevad välja tänavaile, joovad end täis ja hakkavad juute tapma."

★Poola väikelinnas tungis märatsev rahvahulk juudi majja, kus ta elas oma naise, kolme tütre, kahe poja ja elatanud emaga. "Me peksame läbi kõik mehed ja vägistame kõik naised!" karjus ninamees. "Palun teid," anus juut, "kolkige siis pealegi mind ja mu poegi, teotage mu naine ja tütreid, kuid palun — ärge vägistage mu ema! Ta on 75-aastane!" — "Pea suu!" hüüdis vanamutt. "Pogromm on pogromm!" (Vene, 1900-ndad)

Ka tavalised KAVALDAMISE ja NUTIKUSE skriptid on juudinaljades tihti arendatud peeneks ja keerukaks JUUDI LOOGIKA skriptiks, mis on vahetult seotud Talmudi, talmudiõpetuse ja -sofistikaga. Naljad, kus see skript töötab tõsimeelselt ja positiivselt, on, tõsi küll, üsna harvad, näiteks järgmine:

★Pärast pikki läbirääkimisi lubati Odessas elaval juudi teadlasel külastada Moskvat. Ta läks rongile ja leidis tühja pingi. Järgmises jaamas tuli peale keegi noomees ja istus tema kõrvale. Teadlane vaatas noormeest ja mõtles:

Ta ei näe välja talupoja moodi, ja kui ta ei ole talupoeg, siis on ta ilmselt pärit sellest ringkonnast. Kui nii, siis peab ta olema juut, sest see on juudi ringkond. Teiselt poolt, kui ta on juut, siis kuhu ta võiks sõita? Sest mina olen siit ringkonnast ainuke, kel on luba sõita Moskvasse. Aga oota — just Moskva külje all on Samveti küla, kuhu sõitmiseks pole eriluba vaja. Aga miks ta sinna Samveti läheb? Ju siis ehk kellelegi külla. Aga kui palju juudi peresid on Samvetis? Ainult kaks — Bernsteinid ja Steinbergid. Bernsteinid on õudne perekond, järelikult läheb ta Steinbergide poole. Aga miks ta läheb? Steinbergidel on ainult tütreid, nii et ehk on ta nende väimees? Sarah' mees pidi olema keegi kena advokaat Budapestist ja Esther läks ühele Žitomiri ärimehele. Nii et ta on pigem Sarah' mees.

Tähendab, ta nimi on Alexander Cohen, kui ma ei eksin. Aga kui ta tuleb Budapestist, kus on õudne antisemitism, siis peaks ta oma nime ära muutnud olema. Mis on Coheni ungari vaste? Kovacs. Aga kui ta oma nime muutis, siis peab tal mingi eristaatus olema. Mis see võiks olla? Ju ülikooli doktor. Ja pöördub noormehe poole: "Kuidas käsi käib, dr. Kovacs?" — "Väga hästi, tänan," vastab jahmunud noormees, "aga kuidas te mu nime teate?" — "Oh," ütleb teadlane, "see oli ju nii ilmne."

★Kaks võistlevat ärimeest kohtuvad Varssavi raudteejaamas. "Kuhu lähete?" küsib üks. "Minskisse," vastab teine. "Ah või Minskisse? On teil aga jultumus! Te ütlete, et lähete Minskisse, sest tahate mind uskuma panna, et lähete tegelikult Pinskisse. Aga ma tean, et te sõidate siiski Minskisse. Nii et miks te mulle valetate?" (See olevat olnud Sigmund Freudi lemmiknali; Freudi variandis oli Minski asemel Varssavi ja Pinski asemel Krakow.)

[Nali meenutab **Edgar Allan Poe** juttu mehest, kes oli fenomenalselt võimekas "Kummast käest?"

-äraarvamismängus. Saladus peitus selles, et ta suutis eksimatult hinnata, kui intelligentne on tema vastasmängija, kes täitis peitja rolli. Kui esimeses voorus selgus asi olevat nt. vasakus käes, siis 1. astme idioot peitis selle järgmises voorus samuti vasakusse kätte, veidi nutikam pani vahelduse mõttes paremasse, veel nutikam püüdis vastasmängija mõttekäike järgida ja pani uuesti vasakusse, veelgi nutikam järgis mõttekäiku veel kaugemale ja peitis paremasse jne.]

★Rongis astub keegi naine vastasreas istuva silmapaistva välimusega härra juurde ja küsib: "Vabandage, kas te olete juut?" — "Ei," vastab mees. Paari minuti pärast tuleb naine tagasi: "Vabandage, kas te ikka päris kindlasti ei ole juut?" — "Kindlasti kohe," vastab mees. Mõne minuti pärast kordub sama lugu uuesti: "Olete ikka absoluutselt kindel, et te pole juut?" — "No olgu," ütleb mees, "teie võit: ma olen juut." — "Nii imelik," ütleb naine, "te ei näe üldse juudi moodi välja."

[Mul on seda juttu üldse raske tõlgendada juudinaljana (kui ei eeldata, et sedalaadi absurditehnika ise on omane just ja üksnes juudinaljatele), sest siin ei eeldatagi mingit ühest vastust sellele, kas mees oli tegelikult juut või mitte, ja tundub, et rahvus vm. võimalik tunnus oleks ilma suuremate kadudeta väljavahetatav.]

★Keegi küsis kord legendaarselt targalt Motke Chabadilt: "Miks kuklit kutsutakse kukliks?" Motke vastas otsekohe: "Mis rumal küsimus! Ta on magus nagu kukkel, eks ole? Ta on paks nagu kukkel, eks ole? Ja ta maitseb nagu kukkel, eks ole? Miks ei peaks teda siis kukliks nimetatama?"

Juudi loogikanali võib siis olla enesekriitiline, kuid ta võib astuda veelgi sammu edasi ja muutuda spetsiifiliseks TARGA LOLLI skriptiks. See skript on tuntud ka väljaspool juudi huumorit.

[Tõepoolest, meenutagem liigne kord kasvõi Hodža Nasreddini ja hiidlase tüpaaži eesti vanemais naljandites:

★Keegi küsib hiidlaselt: "Kuhu see tee läheb?" Hiidlane ütleb: "Äi ma põle nein mette, et ta siit kuhugile leeks. Seisab aga nasama paegal."]

Juudi huumoris on aga TARGA LOLLI motiivid ühendatud peamiselt mõnede kindlate tegelaskujudega — üks neist on **Hershele**, teine **Chelm**. Naljade mõttesuund on pigem see, et igas rumalaski asjas on mõnevõrra loogikat, kui see, et loogika võib viia rumalusteni.

★Päev pärast paastu kutsus rabi Hershele enda juurde ja ütles: "Minu õpilased räägivad, et nad on näinud sind eile, st. paastuajal söömas. Kas on tõsi, et oled teinud nii rasket pattu?" — "Las ma seletan," ütleb Hershele. "Ma väljusin pärast hommikupalvust sünagoogist ja kõndisin piki jõeäärt, kus vaesed naised pesu pesevad. Üks naistest ütles, et täna paastuvad linnas kõik inimesed. "Kas ikka paastuvad?" kahtles teine. "Noh, ma tahaksin saada 100 rubla iga juudi pealt, kes täna sööb." Ja et see vaene saaks veidikegi raha, otsustasin ma oma paastumise katkestada."

★Chelm seletas oma sõbrale, mis imeasi on aurumasin: me läheme keskpäeval lahku ja keskööl oled sa juba Varssavis. Sõbrale ei jätnud jutt mingit muljet: "Ja mida paganat ma peaksin seal Varssavis südaööl peale hakkama?"

Teine samm, mida võidakse teha, on tavaloojika (tõe ja vale loogika) hülgamine, loogika muutmine mitmevalentseks või modaalseks, st. KEERUKA LOOGIKA skript:

★Rabi lahendab kahe mehe tüliasja, kuulab ühe mehe tunnistuse ära ja ütleb: "Tundub, et sul on õigus." Seejärel räägib teine mees ja rabi ütleb: "Näib, et sul on ka õigus." Rabi naine, kes on juttu pealt kuulanud, küsib: "Kuidas nii saab olla, et mõlemal on korruga õigus?" Rabi ütleb: "Mh, ka sinul on õigus."

Ja veel üks võimalik pööre juudiloojika-naljades on MITTE-NONSENSS, RESPEKTITU SUHTUMINE kõigesse, mis käib vastu juudi tervele mõistusele, kui igapäevane või triviaalne see ka poleks.

★Väike Sammy räägib oma isale Einsteinist ja seletab talle relatiivsusteooriat. "Jah?" küsib vanaisa kõrvalt. "Ja mida see teooria siis räägib?" — "Noh," ütleb pojapoeg, "relatiivsus on midagi sellist: kui sa istud tund aega kena tüdrukuga, tundub see aeg sulle minutina, aga kui sa istud minuti kuuma ahju peal, tundub see sulle tunnina." Vanaisa on vait ja raputab aeglaselt pead ja ütleb pehmelt: "Sammy, ja kas see ongi siis see, millega too teie Einstein endale elatist teenib?"

[Eesti netis leidub sellest jutust vähemalt 7 koopiaga esindatud variant, kus relatiivsusteooriat seletab Einstein ise ja nalja struktuur on lausa kardinaalselt teistsugune:

★Pärast relatiivsusteooria avaldamist küsiti Einsteinilt sageli selgitusi uue õpetuse kohta. Et professorit polnud kerge tabada, siis tülitati tema sekretäri. Lõpuks palus viimane asja endale selgeks teha. Albert Einstein polnud võrdlustega kitsi: "Kui te istute kaks tundi ilusa tüdrukuga, siis tundub, nagu oleksite temaga veetnud vaid

minuti. Kui aga tõepoolest istute minutiks kuumale pliidirauale, siis näib see lühike aeg teile tunnipikkusena. See ongi relatiivsus!"]

Juudi naine, mamma on on juudi huumoris kuju, kellesse on koondatud väga rikkalik komplekt skripte. Seesama TERVE MÕISTUSE skript on üks neist:

★Elatanud naine ronib 3. korrusele, avab nikerdustega mahagonipuust ukse ja siseneb eksootiliselt sisustatud vastuvõtutuppa. Kõlab gong ja viirukipilvest väljub ilus idamaise välimusega brunett. "Kas te soovite kokku saada Tema Kõikvõimsuse, targa, kõiketeadva, kõikenägeva guru, Maharishi Naruga?" — "Jah," ütleb hallipäine naine, "ütle Sheldonile, et tema ema on Bronxist siia sõitnud."

★Juut helistab koju, "Tere, ema, kuidas elad?" jne. Ema keelitab teda koju tulema ja lubab teha igasugu hõrgutisi, sealhulgas ta lemmiktoitu — kaerajahuküpsiseid. Juut ütleb, et ta vihkab kaerajahuküpsiseid, ja küsib, kas see on ikka see ja see number. "Ei ole," ütleb naine teises otsas. "Siis ma helistan valel numbril," ütleb juut. "Tähendab, sa ei tule siis koju?" küsib naine kurvalt.

★Modifikatsioon elektripirni-küsimusest:

Mitu juudi ema on vaja, et vahetada elektripirni? — Pole vaja ühtki juudi ema. Ta ei vahetagi pirni, vaid ütleb: "Mis nüüd minust! Las ma istun pimedas." (Ameerika, 1970-ndad)

★Uhkelt juudi vanaemalt küsitakse, kui vanad ta pojapojad on. "Noh, doktor on viiene," ütleb vanaema, "ja insener saab järgmisel kuul kaheseks." (Nõukogude, 1930-ndad)

Mamma-kompleksi kuulub veel spetsiifiline JUUDI / MITTEJUUDI ~ MUU-USULISE skript.

★"Ma käskisin oma pojalt abielluda mittejuudiga. Kui ta võtab kena juudi tüdruku ja too jääb rasedaks, tulevad igasugu hädad: ülekaalulisus, maksaprobleemid, südameprobleemid..." — "Kena küll, aga kas mittejuudi naisel neid siis ei või tulla?" — "Tulevad ikka, aga kes sellest hoolib!" (Nõukogude, 1930-ndad)

★Mendelson on suremas. "Kutsu preester," ütleb ta oma naisele, "ja ütle, et ma tahan usku vahetada." — "Aga Max, sa oled ju olnud hea ortodoksne juut eluaja, miks sa tahad nüüd usku vahetada?"

— "Parem surgu üks neist kui üks meist."

Mõned juudinaljad on tihedalt kombineeritud ka mitmete poliitiliste skriptidega, konfrontatsioonihoiakutega (sh. mitmed senitoodud näidetest).

Raskin kordab lõpetuseks veel, et juudi huumor on hea katsekivi tema etnilisuskriteeriumide testimiseks (tegelaste väljavahetamise test eriti!), ja kurdab veelkord, et kogumike autorid on spetsiifiliselt juudilikke ja n-ö. juhu-juudilikke üksusi segi ajanud. KA juudinaljade spetsiifilised skriptid ei tule automaatselt kaasa keelelise kompetentsiga, vaid on "entsüklopeedilised", st. peavad kultuuriliselt ära õpitama, nt. kasvõi see seik, et juudi ema kujus liituvad spetsiifilisel viisil ema ja ülemuse tunnused.

VII. POLIITILINE HUUMOR

See huumor on sihitud poliitiliste juhtide, elukutseliste poliitikute, valitud esindajate, samuti poliitiliste institutsioonide, rühmade ja parteide pihta. Nalja objektiks võivad samuti olla poliitilised ideed või tervete ühiskondade elu teatud poliitiliste režiimide all.

Poliitiline huumor on struktuurilt üldiselt lihtsam kui sekshuumor või etniline huumor. Poliitilise nalja tüüpiline sõnum on see, et teatud poliitiline liider või figuur või rühm või teatud poliitiline idee või kogu vastav eluviis pole see, mis teda arvatakse või väidetakse olevat või millena ta püüab näida.

Tegelikkuse suhe nende modaliteetidega annabki poliitilise nalja semantilise põhiopositsiooni.

Tavaliselt see tegelik on aksioloogilises plaanis 'paha' ja näiline või väidetav 'hea'.

Sagedasim komplikatsioon poliitiliste naljade juures on vihje mingile konkreetsele sündmusele, loosungile, maneerile, tunnusjoonele. Seetõttu on heake hulk poliitilist huumorit mõistetav ainult kaasaegsetele, kes elavad teatud maal või isegi kitsamalt — teatud piirkonnas või linnas; ülejäänud osa maailmast ja/või ajaliselt eemalseisev publikum ei tunne vajalikke tõiku ja taustu, millele naljas vihjatakse.

Kuid teine osa poliitilisi nalju on universaalse teovõimega ja võivad vahetatud siltidega rännata vabalt

maalt maale ja ajast aega.

Poliitilist nalja on kaks põhiliiki:

- 1) need, kus tõrvatakse mõnd isikut, rühma, ideed või kogu ühiskonda, ehk siis **mustavad** naljad;
- 2) need, mis on sihitud tavaliselt poliitilise režiimi kui terviku vastu ja sisaldavad viidet sündmus(t)ele, mida pole avalikustatud või mis on aktiivselt maha saladud ja kinni mätsitud, ehk siis **paljastavad** naljad.

Nende piirid väidetakse olevat akvarelsed, kuid põhimõtteline vahe on vist see, et 1. juhul tegelikele subjektidele predictseeritakse väljamõeldud juhtumeid vmt., 2. juhul viidatakse nii või teisiti mingeile tegelikele juhtumitele vm. seikadele.

Selle põhijaotuse järgi poliitilist huumorit vaadeldaksegi.

1. Poliitilise figuuri mustamine

Raskin leiab, et see on poliitiliste naljade populaarseim ja universaalseim alaliik, mis baseerub lihtsal opositsioonil: 'skript / skripti otseeitus' — nt. väide 'Mingi poliitiline funktsionäär on hea, sobiv jne.' ning selle otseeitus 'See poliitiline figuur ei ole hea, sobiv jne.' Otseeituse asemel on selle kõlbmatuse näitamiseks muidugi ka muid viise ja skripte.

★Dudu Levi naaseb Aafrika safarilt. "Kuidas muljed?" küsivad kaastöölised. "Suurepärane!" jne. "Nägid palju igasuguseid loomi?" — "Loomi oli palju näha jah," ütleb Dudu, "aga nad olid kõik üht liiki — kõik nad olid dangeruused." — "Mis jama, sellise nimega loomi pole olemas!" jne. "Noh, aga igal pool olid ingliskeelsed sildid: All animals are dangerous." (Iisrael, 1970-ndad)

★Umbes samal põhimõttel ülesehitatud nali on ka Ronald Reaganist: Reaganilt küsiti, mida ta arvab välispoliitilistest asjadest (*foreign affairs*); ta vastas, et kui tal just peab olema "afäär" (ju siis tähenduses 'armulugu?'), siis pigem siinsamas Ameerikas.

★Austria-Ungari keiser Franz-Joseph läheb jahile. Ta laseb kotkast ja laseb mööda nagu tavaliselt. Aga nagu tavaliselt, laseb truu saatjaskond linnu alla ja õnnitleb Tema Majesteeti täpse lasu puhul. "Aga see pole kotkas," hüüatab keiser, "kotkal on ju kaks pead!" (Kesk-Euroopa, 1900-ndad)

[Seletus igaks juhuks: vapikotkas oli järelikult ainuke kotkaliik, mida ta tundis.]

★Sekretär kutsub Leninit: "Vladimir Iljitš, sm. Bontš-Brujevitš on telefonil. Ta ütleb, et on näljas ja vajab abi." — "Mis!" hüüab Lenin. "Sm. Bontš-Brujevitš, silmapaistev revolutsioonijuht on näljas! Kuidas võis see juhtuda? Kes vastutab? Kas siis sm. Bontš-Brujevitšit ei lastudki maha juba tükk aega tagasi?" (Nõukogude, 1960-ndad)

Sagedane võte poliitikategelaste mustamiseks on opositsiooni 'seksuaalne / mitteseksuaalne' kasutamine. Ideaalis poliitikategelasest ei mõelda seksterminites ja juba igasugunegi katse kujutada teda sekspartneri rollis tundub iseendast degradeeriv või kompromiteeriv. Raskin näib väitvat, et maailma vägevatele on isegi n-ö. paiknemine ühes ja samas anekdoodis mingi seksprobleemiga juba degradeeriv (nt. eespool tsiteeritud anekdoot vene saadikutest väidetavate nimedega "Long-enough" jts. öeldakse degradeerivat kuninganna Elizabethi). Tšastuškad degradeerivad samade võtetega Brežnevit, Leninit, Hitlerit jt. [Raskin meenutab "seksdegradeerivate" näidete hulgas ka juttu kubernerist, kellele ennustati paiset peale kasvavat, kuid tundub küsitav, kas anonüümsete, üldnimelistena määratletud sotsiaalsed tüpaažid sobivad siia "poliitiliste figuuride" ritta. Siis peaksid vist ka kõik vanemad papi-, härra- jms. naljad liigituma poliitiliseks huumoriks?]

Veel näiteid naljadest, kus poliitikategelasi kompromiteeritakse seksskriptide vahendusel:

★Franz Joseph näeb meest, kes on temaga rabavalt ühte nägu. "Ons teie ema olnud mõnda aega palee juures teenistuses?" küsib ta mehelt. "Ei, Teie Kõrgus, aga mu isa on olnud küll." (Kesk-Euroopa, 1900-ndad)

[Viimane jutt on ühtlasi näide veel ühest vaikumisi aktsepteeritavast kultuurireeglist, millele Raskin küll tähelepanu ei juhi: "keelatud seksi", abieluväliste suhete korral loetakse naispoolt reenatuks, meest aga pigem vastupidi tubliks — st. omada emapoolseid vallaslapsi oleks kuninglikule perekonnale määratu blamaaž, omada isapoolseid — peaaegu mittemiski.]

★Miks ei kannu Golda Meir minikleite? — Sest muidu näeksid kõik, n-ö. kummast soost ta on.

(Iisrael, 1960-ndad)

Poliitikute mustamiseks kasutatakse samuti skriptipaari, mille "positiivne pool" väidab, et poliitiline liider on armastatud ja populaarne, kõik soovivad talle pikka iga ja head käekäiku oma rahva hüvanguks, ja naljas esitatav "eitav" pool annab mõista, et oleks parem, kui asjaomane poliitik oleks surnud:

★Kaks hästituntud itaallast surid aastal 1937 — traadita telegraafi leiutaja Marconi ja kuulus Sitsiilia näitleja Musco. "Tänu Jumalale," ütlesid itaallased, "lõpuks ometi on kord M-ide kätte jõudnud!"

[Viidatakse siis vihatud diktaatori Mussolini nimele.]

★Iisraeli omaegse rahandusministri Pinkhas Sapiri autojuht ajas kogemata mingi maja ees koera alla ja Sapir käskis tal minna majja, teatada juhtunust ja küsida, millist kompensatsiooni nad soovivad. Juhil läheb sees aega poolteist tundi. Sapir on selle aja peale juba maruvihane. Juht seletab, et tal polnud midagi parata — niipea, kui ta läks sisse ja ütles: "I am Pinkhas Sapir's driver. I ran over the dog", kukkusid kõik teda õnnitlema, kallistama ja musitama, pakkusid talle veini ja küpsiseid, küsisid talt autogramme, tegid koos temaga pilte jne., mistõttu ta ei saanud varem tulema. (Iisrael, 1970-ndad)

[Ma ei tea, mis keeles on originaal. Eesti keelde tõlgitav *I ran over the dog* ilmselt ei ole.]

★Hitler jalutab metsas ja kukub järve. Keegi poiss tirib ta välja. Hitler ütleb, et poiss võib soovida selle eest mida iganes. Poiss palub, et Hitler ei hingaks juhtunust kellelegi. "Aga miks?" küsib Hitler, "sa saaksid oma kangelasteoga kuulsaks" jne. "Seda ma just kardangi," ütleb poiss, "siis saaks minu isa ka sellest teada ja käänaks mul kaela kahekorra." (Saksa, 1930-ndad)

Raskin ütleb, et mingis nõrgas vormis on 'elu / surm' -opositsiooni esindaja ka järgmine nali ning et see on ühtlasi üks laialtuntumaid ja väga paljude eri riigitegelastega seostatud nalju:

★Iisraelis lasti välja uus Pinkhas Sapiri portreega postmark. Lühikese ajaga tuli postiametisse suur hulk kaebusi, et mark ei kleepu ümbrikule peale. Saadeti inspektor asja uurima. Inspektor teeskles tavalist külastajat, ostis margi, kleepis selle ümbrikule, mark jäi normaalselt kinni. Inspektor pöördus postiametniku poole: "Milles asi — margiga näib ju kõik korras olevat?" — "Jah, härra," ütles too, "aga keegi ei sülitata selle külje peale." (Iisrael, 1970-ndad)

Ja veel üks skriptipaar, mille positiivne pool väidab, et teatav poliitikategelane on populaarne ja momentaanselt äratuntav, naljas esindatud eitav pool aga laseb paista, et teda ei tunta (ära):

★"Heil kes? Mul tükivad nimed meelest ära minema." (Saksa, 1930-ndad)

★Rabinovitš läks Rooma ja sai audientsi paavsti juurde. Nad vestlesid meeldivalt, siis läks paavst rõdule, et tervitada rahvahulka tänaval, ja Rabinovitš läks koos temaga. "Näe, Rabinovitš!" hüüdis rahvahulk. "Aga kes see tema kõrval on?" (Nõukogude, 1950-ndad)

Milline võte aga ka ei valitaks, igatahes ei rünnata poliitilist liidrit kunagi kui eraisikut, vaid ikka kui avalikku isikut, kel ideaalis peaks olema see või teine tunnusjoon, ja nali väidab, et tegelikult tal seda pole. [Ja on see siis lõppkokkuvõttes mustamine või pigem ikkagi paljastamine — mine võta kinni!]

2. Poliitilise rühma või institutsiooni mustamine

Poliitilist rühma või institutsiooni pilatakse muidugi eeskätt seda esindavate inimeste kaudu. Kuid need esindajad ei ole seekord enamasti personaalsed, vaid nimetud, individualiseerimata kujud.

★Gestaapolane, kes on väga uhke oma hästitehtud klaassilma üle, ütleb vangile: "Ma lasen teid vabaks, kui ütlete, kumb mul on kunstsilm." — "Parem," ütleb vang kõhklemata. "Ja kuidas te ära arvasite?" — "Väga lihtsalt. Selles on ikka mingigi jälg inimlikest tunnetest."

★Kuidas ära tunda loodust armastavat, ökoloogilise meelelaadiga inimest? — Väga lihtsalt: tema 5. põlvkonna digitaalarvuti saab energiat puuküttega ahju kaudu.

★Vene populist räägib: "Ma läksin eile õhtul välja ja nägin nurga peal väga noort prostituuti. Ta oli kergelt ja viletsalt riides ja ilm oli külm. Ta oli nii noor, nii naljas, ta polnud võib-olla mitu päeva süüa saanud. Ta käed olid nii peenikesed ja külmad, ta jalad olid nii peenikesed ja külmad, et ma lihtsalt ei suutnud pisaraid tagasi hoida, kui ma teda rautasin." (Vene, 1890-ndad)

[Naljades näib siis formuleeruvat "skript" MEELELIGUTUSE PARADOKSID või midagi taolist — vrd. eesti rahvanaljandit, mis peab olema mõisahärra repliik valitsejale:

★ "Jaan, aja see mees siit otsekohe minema! Tema palumine ajab mul südame nii härdaks, et hakka või kurja vanduma!"]

Seda tüüpi naljade struktuur on eelmise tüübiga võrreldes läbilõhki keerukam. Standardseid viise poliitilise persooni mustamiseks oli üsna piiratud hulk. Isegi kui selline nali on vihjeline, võib vihje tavaliselt taanduda ühele nimetatud põhitüüpidele. Siin, 2. tüübis on põhisõnum sama, mis 1. tüübiski: teatav poliitiline rühm või institutsioon pole tegelikult see, millena ta püüab lasta end paista. Nt. gestaapo, mis pidanuks õigupoolest olema ette nähtud korra kaitseks ja teenima riigi ja rahva huve, piinas ja tappis vähimagi kahtluse korral tuhandeid inimesi, oli meelevaldne ja kontrollimatu. 2. näide pilab "rohelist maailmavaadet" ta äärmustes, mis lähevad välja jaburusteni, ja vihjab teisalt, et selle jutlustajad ise ikkagi ei soovi loobuda tsivilisatsiooni tippühedest. 3. näide naeruvääristab populistide võltsi armastust lihtsate, rõhutud ja privilegeerimata inimeste vastu.

Saksa natsismiperioodi naljades oli palju vihjeid ka sellele, et natsid olid tihtipeale tegelikult ülejooksikud kommunistide leerist ja naljad tabasid mõlemat vastaspoolt korraga — kommunistide reetlikkust ja natside silmakirjalikkust:

★ Berliini tööliselt, kes otsis kohta, küsiti, miks teda on kvalifitseeritud kui "vana võitlejat". "Noh, see on sellepärast," ütles ta, "et ma kandsin punalippu juba enne, kui nad selle peale haakristi panid."

★ Hulkur vajab katust pea kohale, olgu see siis või vangla katus. Niisiis läheb ta politseiniku juurde, karjub: "Rot Front!" ja tõstab oma rusikasse surutud käe. Politseinik ei tee kuulmaks ega nägemaks ja jätkab oma ringkäiku. Kolonn rünnakrühmlasi läheb mööda ja hulkur kordab oma etendust. Üks SA-meestest astub reast välja ja viib ta kõrvale: "Oled sa segane, sõber? Meile on siin, kolmandas reas tekkinud nats!"

3. Poliitilise idee või loosungi mustamine

Siin läheb depersonifikatsioon veel kaugemale kui eelmises tüübis. Muidugi jääb nali ikka kaude suunatuks ka nende inimeste vastu, kelle idee, credo, moto, loosung vm. see on. Nalja "tegelaskonnas" aga ei ole tavaliselt tegelasi, kes selle idee, loosungi vm-ga seotud oleks või selle eest vastutaks; tegelased on lihtsalt vahendid idee, loosungi vm-ni jõudmiseks.

★ Mis on sionism? — Kui üks juut kulutab teise juudi raha, et aidata kolmandat juuti.

★ Kapitalismi ajal toimub inimese ekspluateerimine inimese poolt. Sotsialismi ajal on vastupidi (Nõukogude, 1950-ndad)

[*Vastupidi* on ilmselt samuti naljatehniline püsimumdul. Järgmises näites on sellele võimalik anda 3–4 mõeldavat tähendust:

★ "Kas te sööte?" — "Ei, vastupidi."

Veel mõned näited eesti netinaljadest:

★ Spordiklubide presidendid omavahel: "Asjad on käest läinud. Meil harjutavad vaid pooled ja pooled ei tee treeningutest mitte väljagi. " — "Tunnen kaasa. Meil on õnneks vastupidi. "

★ Ettevõtte saab uue direktori. Oma troonikõnes alluvatele ütleb uus boss: "On tõepoolest selliseid firmasid, kus vaid pool inimestest töötab, teised aga vahivad lihtsalt niisama. Kinnitan teile, et meie juures saab asi olema hoopis vastupidi!"

★ "Kuulsin, et su naine oli saanud kaksikud. Mis nad on, kas tüdrukud või poisid?" — "Niipalju kui mina mäletan, oli üks poiss ja teine tüdruk... või oli see vastupidi?"]

★ Armeenia Raadiolt küsiti: "Kas kommunismi on võimalik ehitada ühel maal eraldi, näiteks Hollandis?" Armeenia Raadio vastas: "Jah, muidugi, aga mis teil on just Hollandi vastu?" (Nõukogude, 1960-ndad)

Kuid kõiki mustamistüüpe läbib üldine n-õ. **pühapilditeotuse** (*iconoclastic*) põhimõtte ning ka idee- ja loosungimustamise naljad annavad mõista, et asjaomane idee või loosung pole tegelikult see, mis ta pretendeerib olema. 3. tüüp on allusiivne ka 2. tüübi suhtes: nt. viimase seeria 1. näite mõistmine eeldab teadmist sellest, et sionistlik tegevus on sisuliselt tegevus, mis seisneb rahade hankimises ja jagamises, 2. näite puhul on vaja teada, et sotsialism lubas likvideerida kõik ekspluateerimisvormid jne.

Poliitiliste naljade 3. tüübis on konkreetsemate ideede, loosungite vm. seikade kõrval sagedane ka PATRIOTISMI naeruvääristamine:

★II maailmasõja lõppfaasis Saksa optimistid ütlesid: "Me oleme sõda kaotamas." Ja pessimistid ütlesid: "Jah, aga millal?" (Saksa, 1940-ndad)

★Ameerika turist palub Iisraeli taksojuhil teha talle põhjalik ekskursioon mööda Iisraeli. "Hästi," ütleb juht, "alustuseks veidi üldinfot. Meie maa on 400 km pikk, 100 km lai ja 139 cm kõrge." — "Mis mõttes "kõrge"?" — "Noh, mina olen 169 cm pikk, mu pea on 30 cm pikk ja mul on sellest maast siiani..." (tõmbab käeservaga üle kõri). (Iisrael, 1950-ndad)

Nihilismi tüüpe ja kombinatsioone võib olla mitmeid. Patriotismi-idee pilastamine võib konkretiseeruda pilaks mitmesuguste rahvussümbolite ja -atribuutide kohta, nagu kohad, mälestusmärgid, liidrid (kui sellised), valuuta, või kogu ühiskonna ja ta elu kohta:

★Ameerika ja Briti piloot juhivad lennukit üle Atlandi ookeani ja lähenevad Briti saartele. "Me ületame just Briti rannajoone," ütleb inglise lendur uhkusega. "Sinnaamusessegi teie Britannia!" ütleb Ameerika lendur mornilt. "Me lendame Londoni kohal," ütleb britt mõni minut hiljem.

"Sinnaamusessegi teie London!" ütleb ameeriklane. "Ja see on Buckinghami palee, siin elab meie kuninganna," ütleb inglase varsti. "Sinnaamusessegi teie kuninganna!" ütleb ameeriklane. "Sel juhul sinnaamusessegi teie president!" plahvatab inglase. "Just, siinaamusesse meie president!" nõustub jänki. (Nõukogude, 1950-ndad)

★Jutt Mussolini-aegse Itaalia valuuta kohta:

Ostja küsib aedviljamüüjalt, mis viigimarjad maksavad. "3 viiki — 50 liiri." — "Püha taevas," hingeldab ostja, "kuidas on see võimalik?" — "Noh, see ei tähenda, et viigid oleksid väärt nii palju liire, vaid et liir pole väärt viikigi."

4. Rahvuslike joonte paljastamine

See tüüp poliitilist huumorit on lähim etnilisele huumorile, kuid etniline skript on siin täiendav, põhiopositsiooni üheks liikmeks on aga see, mida objektne rahvusrühm või -üksus soovib ~ väidab end ise olevat, ning teiseks liikmeks selle kujutelma eitamine nalja läbi. St. etniline skript asetatakse poliitilisse konteksti: nt. tsiteeritud jutt Briti ja Ameerika lendurist illustreerib jänkidele omistatavat lugupidamatust võimude kui selliste suhtes, või jutt Rabinovitši sokkidest esindab juutidele omistatavat OSAVUSE skripti, mis on nüansseeritud antisemitistliku FÜÜSILISE RÄPASUSE skriptiga. [Sellest ma ei saa jälle aru: nali ei eita ju üldjuhul n-ö. lihtviisiliselt ("see pole õige" vmt. moel) mingit joont, mida mingi rahvas endale ise omistab, vaid eitab seda joont niiviisi, et omistab talle ise mingi vastandliku, kuid täiesti selge, tihti hüperboliseeritud joone. Ja milles seisneb Rabinovitši-jutu poliitilisus — kas selles, et oli sõjaaeg?].

★Vene tsaar inspekteerib sõjaväeparaadi. Igavusest valib ta välja lühima sõduri vasakul tiival ja käretab: "Nimi?" — "Muhametdinov, Teie Majesteet." — "Noh, Muhametdinov, ütle mulle, kas sa suudaksid tappa isakese tsaari?" — "Hurraa!" mõirgab Muhametdinov, kes ei oska ainsatki sõna vene keelt [nime küsimisest ta ju ometi sai aru?]. Tatarlane võetakse jalamaid rivist maha. Pahane tsaar liigub paremale tiivale ja pöördub rügemandi pikima soldati poole: "Nimi?" — "Ivanov, Teie Majesteet." — "Ütle, Ivanov, kas sa võiksid tappa oma isakese tsaari?" — "Mitte iial, Teie Majesteet," raporteerib venelane mehaaniliselt, "pigem tapaksin iseennast, oma vanemad ja lapsed kui ohustaksin oma käskija elu, kelle eest me kõik oleme valmis oma elu andma." — "Väga hea, Ivanov," ütleb tsaar ja annab Ivanovile medali. Edasi läheb tsaar orkestri juurde ja küsib väikeselt trummarilt: "Nimi?" — "Rabinovitš, Teie Majesteet." Tsaar kortsutab kulmu, kuid jätkab: "Ütle, Rabinovitš, kas sa võiksid tappa oma isakese tsaari?" — "Millega," küsib juut vastu, "kas selle trummiga või?" (Vene, 1900-ndad)

Viimase näite kohta ütleb Raskin, et siin on iga rahva kohta kasutatud eri skripti: tatarlase puhul on see NÜRIDUSE skript, venelase korral PIMEDA JA SILMAKIRJALIKU KUULEKUSE skript, juudi puhul PRAKTILISUSE JA RATSIONAALSUSE skript. [Kuid me võiksimme sedalaadi korduvkatsetega jutte käsitada ehk ka mingi ühtse "hüperskripti" näidetena, skripti tingnimetuseks võiks olla nt. SAMAAEGNE

TRUUALAMLUS- JA TÕERÄÄKIMISTEST vms., mille osa tegelasi läbib edutult ja osa edukalt. Nii nt. ka loomajutus AT 51A, kus loomade hulgas puhkeb jutt, et lövi koopas haiseb, ja lövi kutsub loomi koopa mikrokliimat testima. Karu ütleb, et haiseb jah, ja ta lüüakse häbematus eest maha. Hunt ütleb, et ei haise, ja ta lüüakse valetamise eest maha. Rebane ütleb, et tal on hirmus nohu ja ta ei tunne üldse lõhnu.]

★ Inglise, prantslane ja juut (iisraellane) on inimsööjate käes vangis ja neid valmistatakse keeva vette viskama. "Mis on su viimne soov?" küsib pealik inglasele. "Tahaksin juua enne surma nii palju õlut, kui suudan." — "Andke talle õlut," ütleb pealik. "Ja mis sina tahaksid?" küsib ta prantslasele. "Tahaksin veeta oma viimset hetked kena noore neiu seltsis." — "Tooge talle mu noorim tütar!" käsib pealik. "Ja mis on sinu viimne soov?" küsib ta iisraellaselt. "Ma tahaksin, et teie tugevaim sõdalane annaks mulle rusikaga vastu nina." — "Kas sa tõesti tahad just seda?" küsib üllatunud pealik. "See on veidraim viimne soov, mida ma olen eales kuulnud." — "Jah," jääb iisraellane endale kindlaks. Šeff kutsub oma tugevaima sõduri ja see lööb iisraellasele vastu nina. Iisraellane haarab oma säarikud, tõmbab ühest saapast automaadi ja teisest pool tosinat granaati — ja hetke pärast on kõik inimsööjad siruli. "Aga miks sa seda kohe ei teinud?" küsivad inglase ja prantslase. "Ma ei tahtnud, et mind jälle agressoriks tembeldatakse," ütleb juut. (Nõukogude, 1967)

[Ka siin lähevad kõigi rahvaste juures käiku mingid puhtetnilised skriptid: inglasele õlu (eesti kultuuriruumis veidi üllatav!), prantslasele naised, juudil kavalus, kuid juudi oma on raamistatud erandina 1967. a. sündmuste poliitilisse konteksti, kui Iisrael sai endale äkki agressori maine.]

5. Poliitiliste repressioonide paljastamine

Iga repressiivne režiim püüab näidata, et ta põhineb rahva selgelt väljendatud eelistusel, et ta vastab sellele, mida (tegelikult allasurutud) rahvas ootab oma valitsuselt. Maha surudes dissidentluse või tõrksuse vähimadki ilmingud, püüab ta ühtlasi varjata infot vahistamiste vm. poliitilise terrori vormide kohta, mida ta elanikkonna suhtes rakendab.

Käesolev poliitilise huumori tüüp paljastabki režiimide repressiivset loomust, kasutades ARRETEERIMISE, TERRORI jmt. skripte, harilikult jälle eitustena väidetavaile vabadusele, populaarsusele jms-le.

★ See on meie ilus vabadus fašismi ajal: kõik, mis pole keelatud, on sunniviisiline.

★ Ida-Saksamaal asuvad Nõukogude sõjaväelased kutsuvad grupi komnoori oma paraadi vaatama. Poisid küsivad: "Kas teie tankidel on alati vanikud peal?" — "Ei, lihtsalt demonstratsiooni jaoks." — "Ja kuulipildujad?" — "Noh, need on demonstratsiooni vastu." (Ida-Saksa, 1953)

★ Kolonel Papadopoulos külastab Pekingis esimees Maod. "Kui palju dissidente te arvate oma maal olevat?" küsib ta Maolt. "Väga vähe," ütleb Mao, "mitte enam kui 8–9 miljonit." — "Hm, umbes sama mis meil," ütleb Kreeka liider.

★ Tšehhi arheoloogiaekspeditsioon avastas luukere, mis pidi olema kas kuulsa pühaku Cyrilluse või kuulsa pühaku Methodiuse luukere, aga nad ei suutnud kindlaks teha, kumma just, ja kutsusid Vene ekspertide meeskonna endale appi. Venelased võtsid asja käsile ja mõne aja pärast toodi säilmed nõõriga kokkuseotud puntrana Praha tagasi. Luukere kolp oli mõranenud, lülisamm murtud, sõrmed purustatud. "See on Cyrillus," ütlesid venelased oma Tšehhi kolleegidele. "Aga kuidas te teada saite?" küsisid tšehhid. "Pühak ise tunnistas üles." — "Tuhat aastat pärast matmist?" — "Noh, meil on omad meetodid selleks, et panna inimesi rääkima," seletasid venelased.

[Eestis oli identifitseeritavaks objektiks vist peamiselt Egiptuse mummia. Järgnev näide pärineb netinaljade hulgast:

★ Leiti püramiidis uus sissekäik, seal mummia, igavene uhke. Keegi ei tea, kes maetud on. Mehed uurivad ja puurivad, ei saa aru ja siis üks mees ütleb: "Kurat kutsume KGB." Tuli teine, läks alla, kahe tunni pärast tuli üks major üles, pühkis higi ja ütles: "Asi korras." — "Kes on?" küsivad teised. "Ah, kurat, ... II, algul valetas, et I, aga esimese me saime enne kätte." (OK Anekdoodiraamat)]

REPRESSIOONI skripti teine alljuht on POLIITILISTE VABADUSTE JA KODANIKUÕIGUSTE PUUDUMINE. Näiteid:

★ Sotsialistliku demokraatia aluspõhi rajati sellega, kui Jumal lõi Eeva ja ütles Aadamale. "Ja nüüd vali endale naine!" (Ida-Saksa, 1950-ndad)

★Keegi vaatab Praha kohvikus autoajakirja. Teine istub juurde ja näeb, et mees uurib Rolls-Royce'i ja Moskvitši pilte. "Huvitav, kumba te neist endale tahaksite," ütleb juurdetuliija. Mees vaatab üles ja ütleb: "Moskvitši muidugi." — "Kuulge, kuulge, te ei tea ilmselt autodest midagi!" — "Oo jaa," ütleb lugeja, "ma tean autodest palju kulub, aga ma ei tea teist midagi."

Viimases näites, ütleb Raskin, ergastub SÕNAVABADUSE skript, ja see on poliitilistes naljades üks populaarsemaid skripte üldse: repressiivne režiim soovib kõigilt ja alati kuulda enda kohta ainult head, mitte aga tõde. Kõik teavad, et "Moskvitš" on jube auto, kuid Vene värgi kohta ei tohi öelda midagi halvasti.

REPRESSIOONI skript on poliitilistes naljades üks vähestest standardskriptidest — sellistes naljades on sildid (tegelased, situatsioonid) hõlpsasti väljavahetatavad ning nad on rakendatavad seega kus iganes ning millal iganes.

6. Puuduse ~ defitsiidi (*shortage*) paljastamine

Iga repressiivne režiim püüab näidata, et ta hoolitseb suurepäraselt oma rahva vajaduste eest, ja mida kaugemal on asi tõest, seda agaramalt propagandamasin seda müüti levitab.

Seda tüüpi naljad põhinevad siis opositsioonil: KÜLLUSE skript ühelt poolt / selle eitus teiselt poolt.

★Rühm Ida-Saksa kodanikke avastab, et põrgu on samuti jagatud ida- ja läänesektoriks. Lastakse valida, ja kes tunneb end olevat ideoloogiliselt usaldusväärse, see valib idapõrgu. Läänepõrgust saabub juurdlusdelegatsioon? (*fact-finding delegation*), need kurdavad: "Läänepõrgus on kohutavad tingimused: meid on juba kolm korda õlis keedetud ja pool tosinat korda küpsetatud. Kuidas teil idapõrgus lood on?" — "Kenasti," vastatakse, "meil on kütus otsas."

★Mõned Ida-Saksa juhtivad majandusteadlased kutsutakse Aafrikasse Sahara piirkonda moderniseerima. Esimesel aastal pole mingeid muutusi, teisel aastal samuti, kolmandal aastal saab liiv otsa.

[Eesti variandid olid enamasti seotud kommunismi ehitamisega Sahara kõrbes ja nali oli tavaliselt küsimuse ja vastuse vormis (Armeenia Raadio vm.). Näiteks:

★Küsimus Armeenia Raadiole: "Kui Sahara kõrb kuuluks Nõukogude Liidule, siis mitme aasta pärast oleks see õitsev aed?" AR vastab: "Seda me ei tea. Aga juba paari aasta pärast veaksid nad Austraaliast liiva sisse." (Jüri Viikbergi "Anekdoodiraamat" (1997), lk. 279)

Teine näide:

★"Mis saab, kui Saharas hakata sotsialismi ehitama?" — "Seal algavad raskused liivaga." (Tõnis Laose kogust Eesti internetis]

[Raskini paljastusaspektid on päris heas vastavuses Okeania riigi ministriumide funktsioonidega **George Orwelli** raamatus **1984**: Õnne ministrium tegeles seal nuhkimise ja inimeste hävitamisega, Külluse ministrium inimeste naljutamisega, Tõe ministrium valetamise ja demagoogiaga, Rahu ministrium agressioonidega. See viimane, millele võiks vastata nt. AGRESSIOONI skript, Raskinil tegelikult puudub, kuid võinuks vist põhimõtteliselt esindatud olla, sest empiirikat leidunuks selle kohta kuhjaga.]

7. Poliitiliste üksiksituatsioonide paljastamine

See tüüp puudutab poliitilisi üksikolukordi, mis on teatud valitsustele või režiimidele ebameeldivad ja opositsioonis on siin kaks skripti: "ametlik skript", mille sisuks on kompromiteeriva situatsiooni välistamine (ju siis kinnimätsimine, paremaks-valetamine vms.), ja teisalt selle situatsiooni jaatamine nalja kaudu. Needki naljad nõuavad "entsüklopeedilisi" eriteadmisi kõnealuste situatsioonide ja juhtumite kohta elutegelikkuses.

★Kodukaitse oli natsistliku Saksamaa viimane hädaabinõu II maailmasõjas ning sinna värvati vanamehi ja noori poisse. "Kodukaitsest võib lahkuda kahel põhjusel," rääkisid sakslased, "kas leeriminekuks või kuldpulmadeks."

Siia tüüpi kuuluks ka rühm komplitseeritumaid poliitilisi nalju, mis ei näita mitte mõnd üksiksündmust või -olukorda, vaid vastavale režiimile omast ELUVIISI TERVIKUNA või mõnd selle olulist aspekti — ja opositsioonis on taas see, kuidas režiim ise sooviks oma rahva eluviisi eksponeerida, ning

tegelikku olukorda näitav eitus.

Järgnev näide illustreerib eluviisi fašistlikus Itaalias ja kasutab ühtlasi mitmeid konkreetsemaid skripte: LIIDRI MUSTAMIST, PUUDUST, REPRESSIIVSUST. Opositsioonis on siis tervikuna ideed: 'Elu on hea' (e. väidetav) / 'Elu on halb' (tegelik):

★ Jõukas Rooma proua võtab tööle uue toatüdruku. Pakutav palk ei ole eriti helde ja tüdruk ütleb: "Hea küll, aga ma tahan lisatasu, et peaksin suu, kui te räägite Ducest halvasti." — "Sest pole kasu," ütleb proua, "meie majas ei tehta seda iialgi." — "No siis ma tahan lisatasu selle eest, et pean suu, kui te varustate end musta turu kaudu." — "Te eksite jälle, me ei osta kunagi mustalt turult." — "No siis ma tahaksin vaikimisraha, et ei teata salapolitseile, kui te kuulate BBC itaalia programmi." — "Me ei kuulagi seda iial." — "Siis ma kardan, et see töö ei olegi minu jaoks," ütleb tüdruk. "Te ei kritiseeri Ducet, te ei osta mustalt turult, te ei kuula BBC-d — kas te arvate, et ma tahan elada koos täielike idiotidega?"

Üksikaspekti-näitena toob Raskin jutu Venemaal juurutatud (ja alamklasside seas ka juurdunud) kujutelmast, et juutides on ikka midagi pentsikut, ekstraordinaarset ja esoteerilist:

★ Joodik tuleb kõrtsis klaverimängija juurde, vaatab üle ta õla ja sosistab: "Klahvid... mustad... valged... küll on ilus! Millest nad tehtud on?" — "Vandlist," vastab pianist. "Mis see on?" — "Elevandi kihvad." Joodik puhkeb nutma ja kiunub: "Kuradi juudid! Piinasid vaese elevandi surnuks!" (Nõukogude, 1960-ndad)

Kuivõrd eri režiimide juures võivad korduda ühed ja samad üksiktunnused, võivad ka selle alltüübi naljad maalt maale rännata.

8. Nõukogude poliitiline huumor

Sel sajandil Nõukogude Liidus tekkinud poliitiliste naljade hulk on väga suur. Osa neist on ühised muudel maadel tuntutega, aga ka siin on tihti põhjust arvata, et nõukogude nali on olnud leviku algallikas. Selle tohutu produktiivsuse põhjuste uurimine sotsioloogia, massipsühholoogia, kommunikatsiooniteooria, politoloogia jm. vaatenurkade alt on suuresti alles tegemata.

Üks üldtaustadest on kindlasti see, et situatsioonides, kus sõnavabadus täiesti puudub, muutub huumor õieti ainsaks poliitilise ja sotsiaalse kriitika vahendiks, kõrvuti nn. kõlakate ja sahinatega aga ka üllatavalt usaldusväärseks mitteametliku info allikaks [[huumori seda funktsiooni mainis mäletatavasti ka Seppo Knuuttila](#)].

Ja muidugi kasutab iga maa poliitiline huumor teatud hulka standardseid skripte, mis lasevad endid lahedasti edasi laenata. Kuna nõukogude aines on rikkalik, on poliitiliste naljade näiteid tuues olnud võimalik valida siit eriti tüübipuhtaid juhte, samuti muude maade omaga mittekattuvat, originaalset materjali.

Esmalt LIIDRIMUSTAMISE skripti näiteid.

★ Keegi välisriigi juht kinkis Hruštšovile, kes tal külas käis, tüki head riidet. Enne välisliidri vastuvisiiti tahtis Hruštšov lasta endale sellest riidest ülikonna teha. Selgub aga, et materjali pole tema täidlase figuuri jaoks piisavalt ja ükski Moskva kuulsaist rätsepatest ei saa aidata. Sel meelegeitlikul hetkel meenub Hruštšovi abile, et Odessas on üks suurepärane rätsep. Rätsep leitakse üles ja ta on nõus asja ette võtma. Paari päeva pärast sõidab Hruštšov Odessasse proovile ja talle näidatakse elegantselt õmmeldud vestiga ülikonda. "Kuidas teil õnnestus teha vestiga, kui mu parimad Moskva rätsepad ei suutnud teha tavalistki?" imestab Hruštšov. "Noh, Moskvast te võite olla suur mees, siin te pole mitte miski. Kas proovime mütsi kah?" (Nõukogude, 1950-ndad)

Järgmise kahe näite kohta ütleb Raskin, et need on tüüpilised 'nutikas / nüri' -opositsiooniga naljad:

★ Brežnev istub üksi oma kabinetis. Keegi koputab uksele. Brežnev teeb keskmise lauasahtli lahti, võtab sealt prillid ja paneb ette. Siis tõmbab parema ülasahtli lahti, võtab sealt paberilehe ja loeb sealt pealt valjusti: "Kes seal on?" (Nõukogude, 1970-ndad)

Lisaks on siin "entsüklopeediline" vihje sellele, et oma n-ö. paremail päevil polnud Brežnev võimeline omast peast edastama peaaegu mingit infot.

[Võrdluseks Eestis 1980-ndate aastate alul kuuldud versioon:

★ Brežnev loeb, nagu tavaliselt, oma kõne paberilt ette ja kui aplodeeritakse, võtab rinnataskust eraldi sedeli ja loeb sealte pealt: "Благодарю вас!"

★ Petka tuleb õnneliku näoga Tšapajevi staapi. "Vassili Ivanõtš," hüüab ta, "homme suur pealetung on samahästi kui võidetud! Peakorterist saadeti just ballistilisi rakette!" Kodusõja kangelane vaatab teda tülpinult ja ütleb: "Ma pole kindel, Petka. Ma vaatasin ka neid mis-nad-olidki rakette — ja tead mis: nad on unustanud sadulad kaasa panna!" (Nõukogude, 1960-ndad)

Järgmine näide kasutab seksuaalset mustamist, st. opositsiooni 'seksuaalne / mitteseksuaalne':

★ Mees näeb plaažil imetabast blondiini, kelle ujumistrikoo rinnal on Marxi ja Lenini pildid. Mees küsib, kas ta võiks puhtast patriotismist ja ideoloogilistel kaalutlustel osutada oma lugupidamist kommunismi suurtele teoreetikutele ja nende pilte suudelda. Niimoodi sõnastatud ettepanekut ei saa tagasi tõrjuda. Algedust julgustatult ja eeldades, et kõigi aegade suurimaist suurima juhi pilt peaks leiduma veelgi strateegilisemas kohas, küsib ta blondilt, kas ta võiks jätkata Stalini pildi suudlemisega. "Ei," vastab kaunitar, "aga te võite lahkesti suudelda Hruštšovi pilti mu pee peal." (Nõukogude, 1950-ndad)

★ Mees seisab Stalini muuseumis Stalini ema pildi ees, vangutab mure ja kurbusega pead ja ohkab: "Ai-ai-ai! Missugune kena daam! Kui kahju, et ta ei saanud õigel ajal aborti teha!"

Rühma- ja institutsioonivastased naljad koonduvad enamasti Kompartei ja tema institutsioonide või riigiorganite ümber. Näiteid:

★ Odessa Keskbordelli töökoosolekul räägib direktress: "Tüdrukud ja abipersonal! Mul on rõõm teatada teile, et Partei linnakomitee on väga rahul meie tootlikkuse, puhaskasumi ja teeninduse kvaliteediga. Me oleme kindlasti üks juhtivaid sotsialistliku töö ettevõtteid kogu linnas. Neid üllatab aga see, et sellises edukas asutuses pole ühtainsatki parteiliiget. Nad nõuavad tungivalt, et soovitaksime üht oma parimat töötajat Partei liikmeks, ja ma panen ette, et see oleksid sina, Manja. Mida ütled?" — "Oh, te teete vist nalja, sm. direktor!" ütleb Manja punastades. "Te teate ju küll, et mu ema lubas mind üle noatera siia asutusse tööle!" (Nõukogude, 1950-ndad)

★ Mis on NLKP Keskkomitee? — See on väga tähtis organ, mis koosneb kaht liiki inimestest: neist, kes pole võimelised mitte millekski, ja neist, kes on võimelised milleks tahes. (Nõukogude, 1960-ndad)

★ Armeenia Raadiolt küsitakse: "Mis vahe on õnnetusel ja katastroofil?" Armeenia Raadio vastab: "Kujutlege, et eesel läheb üle oja. Vana vilets sild annab järele ja eesel kukub ojja. See on õnnetus, aga mitte katastroof. Nüüd kujutlege, et kogu Nõukogude valitsus on lennuki pardal ja lennuk kukub alla. See on katastroof, aga pole kindlasti mitte mingi õnnetus." (Nõukogude, 1960-ndad)

Miilits on naeruväärinatavaist nõukogude institutsioonidest olnud eriti produktiivne. Miilitsa-stereotüüpides on palju sellist, mis Lääne mallide järgi oleksid etnilise nalja NÜRIDUS-skripti realisatsioonid:

★ Kuidas avab Nõukogude miilits sardiinikarpi? — Koputab kaanele ja hõikab: "Tehke lahti! Miilits! (Nõukogude, 1970-ndad)

★ Üks miilits laseb teist kontrollida, kas ta auto suunatud töötavad. Teine räägib: "Parem töötab. Ei tööta. Jälle töötab. Ei tööta. Töötab. Ei tööta." (Nõukogude, 1980-ndad)

[Eesti varasemas materjalis on tegelaseks samuti miilits, uuemais blondiin; suunatudlede asemel näib olevat vilkur.]

Edasi näiteid sotsialismi- ja kommunisti-ideede, nõukogude režiimi, selle embleemi, nõukogude loosungite, nõukogude elulaadi mõnitamisest:

★ Inimsööjad püüavad Aafrikas kinni Nõukogude spetsialisti ning piinavad tema nähes teisi vange, siis tapavad nad, lõikavad tükkideks ja söövad ära. Spetsialist küsib pealikult: "Kuulge, kas teil oli siin revolutsioon?" — "Ei." — "Aga kodusõda siis?" — "Ei." — "Aga kas te ehitasite siin sotsialismi suure isikliku eneseohverdamise hinnaga?" — "Ei." — "Tähendab, polnud ei kollektiviseerimist, ei industrialiseerimist, ei tamme, ei kanaleid, mis paneksid põhja voolavad jõed lõunasse voolama ja vastupidi?" — "Meil pole siin üldse jõgesid." — "Aga siis ma ei saa aru, mis teid kõiki sellisteks metsloomadeks tegi!" (Nõukogude, 1960-ndad)

★ Nõukogude vasaraheitja heidab olümpiamängudel vasarat viis korda kaugemale kui maailmarekord.

"Kuidas see teil õnnestus?" küsitakse talt. "Oh, see pole midagi," vastab heitja, "andke mulle sirp — ja ma viskan selle nii kaugele, et keegi ei leia üles!" (Nõukogude, 1960-ndad)

★Me ütleme "Lenin" ja mõtleme "Partei", me ütleme "Partei" ja mõtleme "Lenin" — juba üle 50 aasta me oleme rääkinud ühte ja mõelnud teist. (Nõukogude, 1960-ndad)

★Grupp tähtsaid ametimehi külastab hullumaja. Juhtkond organiseerib neile etenduse ja patsientide koor esitab tuntud nõukogude laulu "On hea me elu Kodumaal". Äkki peainspektor näeb, et üks mees ei laula. "Miks teie ei osale?" küsib ta. "Ega ma hull ei ole," vastab mees, "ma olen siin arst." (Nõukogude, 1960-ndad)

Nõukogude poliitilised naljad, mis põhinevad rahvusjoontel, keskenduvad tavaliselt mitte-nõukogude etnilistele rühmadele — nt. eespool tsiteeritud jutt, kus inglane, prantslane ja iisraellane olid inimsööjate käes vangis, neil täideti viimne soov ja iisraellane palus endale vastu nina lüüa. [Selliste kohta võiks küll küsida, mis mõttes nad olid "nõukogude poliitilised" — kas siis lihtsalt Nõukogude Liidus räägitavad poliitilised naljad?] Kuid tuleb ette ka Nõukogude rahvastega seotud etnilisi müüte — nt. järgmine näide rajaneb müüdil, et armeenlased on homod:

★Mees kaugest kolkakülast tahab näha Kremli seestpoolt ja nuiab tunnimehelt, et teda sisse lastaks, aga tunnimees ei lase. Äkki tuleb tunnimehe juurde atraktiivne noor naine, ütleb talle "VH" ja tunnimees laseb ta sisse. Seejärel teeb teine noor naine samamoodi ja siis veel kolmaski. Meeleheites külamees teeb suu lahti ja ütleb samuti: "VH". Tunni mees vaatab teda hämmastunult, võtab siis toru ja ütleb: "Sm. leitnant, siin värava juures on üks mees, kes ütleb, et ta on valitsuse hoor. Mida ma teen?" — "Lase ta sisse," ütleb leitnant, "ju ta on siis Mikojani jaoks." (Nõukogude, 1950-ndad)

Ja veel üks kolme rahva lugu, kus üks tegelastest on venelane:

★Inglane, sakslane ja venelane vaidlevad selle üle, milline rahvas leiutas telegraafi. Britt ütleb: "Me kaevasime ühes külas kaevu ja leidsime sealt vasktraati, mis oli vähemalt 250 aastat vana, mis tõestab, et meil oli vanim telegraaf." Sakslane ütleb: "Oh ei. Meil oli see palju varem. Me leidsime ühe vana telegraafipooli, mille ümber oli veidi traati, ning daatumi, inseneri allkirja, Imperaatori pitsati ja linnavapi põhjal otsustades läheb see tagasi 16. sajandisse." — "Noh," ütleb venelane, "meie oleme samuti teinud kaevamisi, ja teate mis — me pole leidnud üldse mingit traati. Mis tõestab, et meil, venelastel on juba iidsetest aegadest peale olnud traadita telegraaf." (Nõukogude, 1950-ndad)

[See on järjekordne TARGA LOLLI stereotüüp, mis nähtavasti võimaldab hinnangulisi aktsente hõlpsalt ümber asetada: tarka lolli võib soovi kohaselt mõtestada kas lolliks või targaks.]

Raskin imestab, et kuulus vene alkoholism pole tootnud üldse poliitilise suunitlusega nalju. Kuid mittepoliitilisi, mis annavad pöörata poliitilisteks, siiski leidub:

★Teadlased katsetasid mitmesuguste kangete alkoholide mõju. Kõigepealt anti ühele hiirele veidi šoti viskit. Kaks minutit hiljem kaotas hiir tasakaalu ja langes surnult maha. Teisele hiirele anti doos saksa šnapsi. See säilitas tasakaalu kolm minutit, siis kordus sama lugu. Kolmandale hiirele anti vene vodkat. Hiir hakkas kohe tasakaalu kaotama, kuid toibus siis, naeratas laialt ja ütles: "Ja nüüd kavatsen ma teie kassi ära vägistada!" (Nõukogude, 1950-ndad)

REPRESSIOONI skript on esindatud rohke materjaliga: naljad käivad arreteerimiste ja terrori kohta, vabaduste puudumise kohta, valetamise ja levitatava desinformatsiooni kohta:

★Kaks küülikut kohtuvad teel. "Kuhu jooksed?" küsib üks teiselt. "Kas sa pole kuulnudki? Nad kavatsevad kõik kaamelid ära kastreerida!" — "Noh, kurb küll, aga mis see sinusse puutub? Sa pole ju kaamel!" — "Kõigepealt nad püüavad su kinni ja kastreerivad ära, ja püüa siis pärast tõestada neile, et sa pole kaamel!" (Nõukogude, 1937)

★Lenini ajal oli nagu tunnelis: oli külm ja pimedus ja nälg, aga tunneli otsast paistis valgust. Stalini ajal oli nagu trammis: kõik vabisesid kogu aja. Ja nüüd on nagu laevas: pikad perspektiivid ja laiad horisondid on peaaegu näha, kõigil on süda paha, aga keegi ei saa välja. (Nõukogude, 1950-ndad)

[Võrdluseks kolm eesti paralleeli:

★Kuidas võiks iseloomustada elu Nõukogude Liidus? — ??? — Lenini ajal oli elu nagu metrootunnelis. Ümberringi pime, aga kaugel-kaugel ees kumas valgus. Stalini ajal oli elu nagu Odessa trammis. Pooled istusid, pooled rippusid, kõik võdisesid, värisesid. Brežnevi ajal on elu nagu taksos. Mida edasi, seda kallim. (Jüri Viikbergi "Anekdoodiraamat", lk. 134)

★Pioneeride kohtumiselt huvitavate inimestega. "Noh, vanaemake, te olete nii kaua elanud, jutustage, kuidas ka varem oli." — "Lenini ajal oli nagu metroos." — "Kuidas nii?" — "Üks lambike põleb kusagil eespool, ümberringi on aga pime-pime." — "Aga Stalini ajal?" uudistavad lapsed. "Stalini ajal oli nagu trammis." — "Kuidas siis nii?" — "Noh sellepärast, et ühed istuvad, teised aga ripuvad." — "Aga praegu Gorbatšovi ajal?" — "Noh, praegu... on nagu taksos. Mida kaugemale sõidad, seda kallim tuleb..." (Tõnis Laose naljakogust Eesti netis)

★Küsitletakse väga vana inimest. "Öelge palun, kuidas te elasite Lenini ajal?" — "Pimedus, nälg, õudus, aga eespool tunnelis paistis siiski valgust!" — "Aga kuidas elasite Stalini ajal?" — "Nagu trammis: üks juhhib, suurem enamus istuvad, ülejäänuid raputatakse!" — "Aga Hruštšovi ajal?" — "Nagu lennukis, lendame kõrgel, taevast on sinine, kõik oksendavad, aga minna pole kusagile!" — "Aga kuidas elate nüüd — 1997. aastal?" — "Nagu taksos — mida kaugemale liigud, seda kallimaks läheb!" (Eino Baskini anekdootide hulgast — "Eesti Päevaleht Online", 2. nov. 1997)]

★Saksamaal on nii, et mis on lubatud, see on lubatud, ja mis on keelatud, see on keelatud.
Prantsusmaal on nii, et mis on lubatud, see on lubatud, ja mis on keelatud, see on ka lubatud.
Nõukogude Liidus on nii, et mis on keelatud, see on keelatud, ja mis on lubatud, see on ka keelatud. (Nõukogude, 1960-ndad)

★Ameeriklane ja venelane räägivad vabadusest. Ameeriklane ütleb: "Ameerikas on tõeline vabadus. Ma võin seista Valge Maja ees ja karjuda, et Eisenhower on loll, ja keegi ei tee mulle midagi." — "Mis siis?" ütleb venelane. "Mina võin samuti minna Punasele väljakule ja karjuda, et Eisenhower on loll, ja mind ei puuduta kah keegi!" (Nõukogude, 1960-ndad)

[Olen kuulnud hilisemat eesti varianti, kus Eisenhoweri asemel on Jimmy Carter.]

★Nikita Hruštšov külastas Washingtoni ja president Eisenhower tegi ettepaneku korraldada sörkjooksuvõistlus ümber Valge Maja. Washington Post teatas: "President Eisenhower ja Nõukogude juht Nikita Hruštšov pidasid eile õhtupoolikul sõrgivõistluse. President tuli esimeseks." Pravda kirjutas: "Meie armastatud Nikita Sergejevitš ja Ameerika president pidasid eile sõrgivõistluse. Nõukogude juht oli esimeste hulgas, Ameerika president jäi aga eelviimaseks." (Nõukogude, 1950-ndad)

[Üks eesti paralleel:

★Toimus NSV Liit — Ameerika kergejõustikumats. Jooksid kaks jooksjat ning ameeriklane võitis. Nõukogude ajalehed teatasid: "100 meetri jooksus finišeerus meie esindaja teisena, Ameerika jooksja oli eelviimane." (Alar Alumaa kogust Eesti netis)

Seda motiivi on kasutanud ka **Ott Kangilaski** oma kuulsas huumorivalimikus *Jutulõng*.]

PUUDUSE, DEFITSIIIDI skript on samuti rikkaliku materjaliga esindatud:

★Aastal 2000 küsib väike poiss: "Vanaisa, vanaisa, mis see "saba" on?" — "Noh tead, poju, aastal 1975 meil oli vähe liha müügil, seepärast inimesed pidid seisma tundide viisi reas üksteise järel, et saada tükk liha. See ongi "saba". Kas said aru?" — "Jah sain, aga mida see "liha" tähendab?"

[Eestis räägiti sellest märksa struktuursemad 3-osalisi variante, umbes selliseid:

★Kokku said Poola raal, Hiina raal ja Ameerika raal, muidugi, et kogemusi vahetada, meelt lahutada, tulevikust unistada jne. Poola raal aga, ilmses ärevuses sosistab teistele: "Meil liha ei ole, meil liha ei ole..." Hiina raal küsib vastu: "Mis see liha on?" Ameerika raal küsib edasi: "Mis asi on "ei ole"?" (Jüri Viikbergi "Anekdoodiraamat", lk. 206)

★Kuskil põrgus või taevast ajavad juttu kapitalismist, sotsialismist ja kommunismist pärit inimesed. Sotsialismi esindaja räägib: "Meil sotsialismi ajal oli hirmus vähe liha, kõik pidid seisma pidevalt sabas." Kapitalismi esindaja küsib: "Mis see "saba" on?" Kommunismi esindaja küsib: "Mis see "liha" on?"

★ "Vabandage, kust te tualettpaberit saite?" — "Oh, ma ei saanudki, see on mu enda vana, oli just keemilises puhastuses." (Nõukogude, 1960-ndad)

[Olen kuulnud seda Tartus räägitavat justkui tõsielujuhtumina:

★Keegi olevat saanud vetsupaberile pihta ja pika sabatamise järel võtnud kohe 10 rulli, mis talle nagu palvehelmed pika paela peale lükitud ja kätte antud. Eranditult iga vastutulija küsinud: "Vabandage, kust te seda saite?" Tal saanud lõpuks hing täis ja käratanud ühele järjekordsele küsijale: "Kuskilt ei saanud! Keemilisest puhastusest toon tagasi!"

Paljud PUUDUSE skripti esindavad naljad rõhutavad mitte niivõrd mingite kaupade täielikku puudumist, kuivõrd sortimendi, valikuvõimaluste vähesust:

★ "Kas teil lesta on?" — "Ei, meil on olnud raskusi transpordiga ja täna me pole lesta saanud. Aga meil on suurepäraselt nototeeniat." — "Noto-... misasja?" — "Nototeeniat. See on Kuubalt. Proovige, see on peaaegu nagu lesta." — "Nii et lesta siis ei ole?" — "Ei, pole transporti. Aga võtke nototeeniat, te ei kahetse." — "Aga karpkala?" — "Ei, karpi ka pole, meil on olnud transpordiga probleeme." — "Hea küll, öelge siis, kust see teie ühe silmaga lits, see no-to-tee-nia siia sai — ise ujus kohale või?" (Nõukogude, 1970-ndad)

Poliitiliste üksiksituatsioonidega seondub eriti suur hulk nõukogude poliitilist huumorit. Raskin kordab siingi, et sedalaadi naljad on repressiivsete režiimide tingimustes elavaile ühiskondadele mitte ainult meelelahutuseks, vaid ka oluliseks faktiinfo allikaks. Edasi tuuakse näiteid kahest naljarühmast.

1. Naljad, mis tekkisid seoses Lenini 100. juubeli ja selleks valmistumisega:

★ Pshühiaatrid küsitlevad hullu. "Mis teie nimi on?" — "Möö." — "Hea küll. Kus te elate?" — "Möö." — "Kas teil vendi ja õdesid on?" — "Möö." — "Mis nädalapäev täna on?" — "Möö." — "Ja mis aasta praegu on?" — "Juubeliaasta — sada aastat Lenini sünnist." (Nõukogude, 1960-ndad)

★ Kaks ajaloo professorit küsitlevad ülikooli sisseastujat. "Hästi, noormees," ütleb üks, "teil on vanema ajaloo alal suurepärased teadmised. Nüüd lubage esitada üks lihtne küsimus uuema ajaloo alalt. Mida tähistatakse järgmisel aastal?" Poiss mõtleb pingsalt, lõpuks ütleb: "Ei tea." — "Kas te teate, mis aasta see on?" — "Muidugi, 1970." — "Ja kas te ei tea ühtki aastapäeva või tähtsat sündmust sellega seoses?" — "Ei." — "Kust te pärit olete?" — "Razjebalovkast Tomski lähedal." Professor ütleb kolleegile: "Vaata, sõber, kuhu me oleksime pidanud möödunud suvel puhkusele sõitma, et veidigi rahu saada." (Nõukogude, 1960-ndad)

[Järgmised kaks näidet ei olnud Eestis seotud just Lenini juubeliga, vaid pigem Lenini kui sellisega üldse. Muidugi võisid nad Lenini juubeli puhul aktualiseeruda.]

★ Kasvataja näitab lasteaias 3-aastastele mudilastele suurt valget mängujänest: "Kes see on, lapsed?" Hauavaikus. "No kuulge, lapsed, te ju teate seda! Me oleme temast rääkinud eile ja üleile ja eelmisel nädalal! Noh, kes oskab öelda? Sina, Kolja?" — "Kas see on jälle onu Lenin?" (Nõukogude, 60-ndad) [Eesti tekst aastast 1973:

★ Õpetaja teeb lastega bioloogiatunni metsas. Vaadatakse lilli, linde, liblikaid, kui korraga silkab jänes üle metsatee. Õpetaja kohe küsima: "Mis loom see oli?" — "See oli karu," pakub üks. Õpetaja ei jää rahule. Pakutakse veel hunti ja rebast. Õpetaja on päris hämmingus: "Kuulge, lapsed, tuletage ometi meelde. Me oleme temast ju terve aasta rääkinud!" Pikk vaikus ja Juku prahvatab: "Kas tõesti Lenin!?" (Jüri Viikbergi "Anekdoodiraamat", lk. 10)

Teine eesti näide:

★ Lapsed on kasvatajaga metsas. Jänes jookseb. Kasvataja küsib, kes see on. Lapsed ei tea. Kasvataja: "Iga päev oleme rääkinud, tuletage meelde." Väike poiss: "Aga Lenin see küll ei olnud..." (Luule Krikmanni korjandusest, üleskirjutamise aasta 1977)

★ Mööblikombinaat lasi äsja välja uue mudeli. See on kolmekohaline voodi, mille nimeks on "Lenin on alati meiega". (Nõukogude, 1960-ndad)

[Eestis on see üksus käibinud järjekindlalt keerdküsimuse vormis:

★ Miks on abieluvoodid kolmekohalised? — Sest Lenin on alati meiega.]

2. Naljad, mis seonduvad juutide emigratsiooniga 1970-ndail aastatel:

★ Kaks juuti trügivad täiskiilutud Moskva bussi, üks eesuksest, teine tagauksest. Üks satub just mündiautomaadi juurde, teine hõikab talle: "Haim, kas sa võtsid juba pileti?" — "Aabram, kas sa oled hull?" hüüab teine vihaselt. "Sa tead väga hästi, et mul on seda liiga vara teha: mul on ainult väljasõiduviiša, aga lennukipiletit ma ei võta enne, kui olen saanud Iisraelist ametliku vandetunnistuse (affidavit) (Nõukogude, 1972)

★ "Hallo, kas ma saaksin rääkida Aabram Rabinovitšiga?" — "Ei." — "On ta haige?" — "Ei." — "On ta siis puhkusel?" — "Ei." — "Komandeeringul siis?" — "Ei." — "Kas temaga on mingi õnnetus juhtunud?" — "Ei." — "Ega ta pole surnud?" — "Ei." — "Sain ma teist õigesti aru?" — "Jah." (Nõukogude, 1971)

★ Nõukogude väikeametnik kutsutakse parteikomiteesse. "Öelge, sm. Ivanov, mis on teie palk!" — "120 rubla kuus." — "Kas on õige, et teil on kooperatiivkorter, mis maksis 20 000 rubla?" — "Jah." — "Ja auto, mis maksis 15 000 rubla?" — "Jah." — "Ja suvila, mis läks maksma 30 000

rubla?" — "Jah." — "Ja teie naisel on naaritsakasukas ja karakullmantel?" — "Jah, on küll." — "Kas te oskate seletada, kuidas see kõik on võimalik nii mõõduka palga juures?" — "Ei oska." — "Kas te tahate öelda siis, et teil on ebaseaduslikke tuluallikaid?" — "Ei midagi ebaseaduslikku. Lihtsalt sõja ajal ma varjasin sakslaste eest kaht juuti. Nad on nüüd Iisraelis, mõlemad on jõukad ja tänutäheks saadavad mulle riideid, raha, juveele jne., ja seetõttu ma saan lubada endale korterit, autot, suvilat jne." — "Õigus, see pole ebaseaduslik. Kuid sm. Ivanov, kas pole lojaalsel Nõukogude kodanikul kohatu vastu võtta kingitusi fašistlik-sionistlikust riigist? Kas te ei leia, et see on teist üsna ettevaatamatu? Kas te olete mõelnud enda ja oma perekonna tulevikule?" — "Olen ikka. Just praegu ma varjan samuti kaht juuti kimbutamise ja tagakiusamise eest." (Nõukogude, 1972)

[Eesti paralleel aastast 1976:

★ Mees kutsutakse KGB-sse välja. "Kas te ei seletaks veidi, miks saadetakse teile Iisraelist pidevalt pakke?" — "Ma varjasin sakslaste ajal kahte juuti, tänutäheks nüüd saadavad üht-teist." — "Kuulge, mees, kas te oma tuleviku peale siis sugugi ei mõtle?" — "Mõtlen küll. Mul on praegu keldris kaks hiinlast." (Jüri Viikberg, "Anekdoodiraamat", lk. 34)]

★ Brežnev räägib Kossõginile: "Jube lugu selle emigreerumisega! Kõik tahvad muudkui välja. Läheb veel paar aastat, ja me oleme siin ainult kahekesi!" Kossõgin ütleb: "Räägi vast ikka iseenda eest, Ljonja, eks ole?" (Nõukogude, 1970-ndad)

[Oli ka Eestis omal ajal ülipopulaarne ja räägitav.]

Uued poliitilised situatsioonid toovad uusi skripte ja loovad uusi nalju, kuid naljade põhitüübid ja põhiprintsiibid, millel nad rajanevad, jäävad ikka samadeks.

Järelsõna

Raskin mõonab, et järelsõnades on tavaks summeerida ja üle rõhutada töös saadud tulemused. Tema nimetab selleasemel mõningaid teemasid, mis väärinuksid käsitlemist, kuid on tal käsitlemata jäänud. Nii ei räägita siin heast ja halvast huumorist, kuigi ptk. 4 varub selletaolise uurimise jaoks põhimõtteliselt kõik vajalikud ingrediendid. Samuti käsitletakse raamatus ainult huumori põhiliike (sekshuumor, etniline huumor ja poliitiline huumor), ei tegelda aga mitmete muude naljaliikidega, nagu must huumor, nn. haige huumor, peldikuhuumor, kooli- ja kolledžihuumor, spordihuumor jne., samuti mitte väiksemate ja lühiealisemate erisarjadega, nagu elevandinaljad jpt. Raskin ütleb, et on väga tavapärane lubada järelsõnades, et neid jt. küsimusi käsitletakse edaspidi. Tema ei söanda selliseid lubadusi anda, sest see on tõesti naljakaim raamat, mis ta eales kirjutanud.

[Teadustöö koosneb üldjuhul kahest poolest: esimeses pooles antakse senitehtu kriitiline referaat ja püstitatakse autori omaenda teoreetiline nägemus, teises pooles katsetatakse teooriat mingil konkreetsel empiirikal. Raskini raamat on minu meelest musternäide sellest, mis sel puhul kaugelt sagedamini juhtub kui juhtumata jääb: töö mõlemad pooled (vastavalt siis ptk-d 1–4 ja 5–7) on omaette võetuna kõigiti kenad, kuid teooria ei saa empiirikaga kokku. Bronhiaalselt sosistava patsiendi nali on tegelikult ainus, mille peal Raskin oma semantilise huumoriteooria töövõimet demonstreerib. Empiirika-ossa kandub teooriast õieti ainult *skripti* mõiste, mida kasutatakse pealegi nii avaras mõtestuses, et kui see asendada mõnede muude terminitega (*teema, motiiv* vm.), poleks sisuliselt katki midagi. Raamatu ptk-d 5–7 annavad igati mõistlikul, kuid täiesti tavapärasel viisil liigendatud ülevaate kolmest olulisest huumoriteemast — seksnaljadest, etnilistest naljadest ja poliitilistest naljadest. Peatükis 4 rajatud semantiline huumoriteooria vaatab seda üsna ükskõikse näoga pealt.]